

« Ն Ո Ր Ա Վ Ա Ն Ք »
ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

ԱՐՄԱՆ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Պատմափրավական եռալեզու տեղեկանք

Երևան – 2006

ՀՏԴ 941 (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Կ 530

Կիրակոսյան Ա.Ջ.

Կ 530

Հայկական հարցը եվ հայերի ցեղասպանությունը (պատմաիրավական եռալեզու տեղեկանք). - Եր.: «Նորավանք» ԳԿՀ, 2006. - 103 էջ:

Պատմական գիտությունների դոկտոր Արման Կիրակոսյանն իր «Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը» պատմաիրավական տեղեկանքում Հայկական հարցին, Հայոց ցեղասպանությանն ու միջազգային ճանաչման ներկայիս գործընթացին վերաբերող խնդիրները դիտարկում է դիվանագիտական պատմության և իրավապայմանագրային տեսանկյունից: Այն ընթերցողին է ներկայացվում հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով և նախատեսված է դիվանագետների, պատմաբանների, քաղաքագետների, միջազգային իրավունքի մասնագետների, ուսանողների, ինչպես նաև ընթերցող լայն շրջանակի համար:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական հարցը հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության՝ օտար տիրապետությունից Հայաստանի ազատագրման, Հայկական լեռնաշխարհում ինքնուրույն հայկական պետականության վերականգնման, 19-րդ դարի վերջին – 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության կառավարող շրջանների կողմից հայերի նկատմամբ իրագործված զանգվածային կոտորածների և տեղահանության միջոցով նպատակային բնաջնջման և արմատախիլ անելու քաղաքականության, դրա հետևանքով եվրոպական տերությունների կողմից օսմանյան կառավարությանը պարտադրվող հայկական բարեփոխումների իրականացման, հայ ինքնապաշտպանական ու ազգային-ազատագրական պայքարի, ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հետ առնչվող հիմնահարցերի ամբողջությունն է: Հայկական հարցը, որի առաջացումն էր սկզբանե պայմանավորված էր հայկական պետականության անկումով, իսկ հետագայում՝ 19-րդ դարի 70-ական թթ. սկսած, Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող հայերի վիճակի կտրուկ վատթարացումով և ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքով, դարձավ Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասը, կարևոր տեղ գրավեց միջազգային հարաբերություններում, մեծ տերությունների մերձավորարևելյան քաղաքականության մեջ, Օսմանյան կայսրությունում ազդեցության ոլորտների և նրա տիրույթների բաժանման համար նրանց պայքարում:

1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի նախաշեմին Հայաստանը բաժանված էր Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստա-

նի միջև: Պատմական Հայաստանի և հայաբնակ արևմտյան ու արևելյան այդ հատվածները պայմանականորեն անվանվում են Արևմտյան Հայաստան և Արևելյան Հայաստան: Արևմտյան Հայաստան անվանումը շրջանառության մեջ է մտել դեռևս 387թ. հետո, երբ Մեծ Հայքի թագավորությունը բաժանվել էր Սասանյան Պարսկաստանի և Հռոմեական կայսրության միջև: Արևմտյան Հայաստանն ընկել է Օսմանյան Թուրքիայի գերիշխանության տակ **1555թ. Պարսկաստանի հետ ստորագրված Ամասիայի**, իսկ Արևելյան Հայաստանը վերջնականապես անցել է Ռուսաստանին **1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի արդյունքում ստորագրված Թուրքմենչայի պայմանագրերով**:

19-րդ դարի առաջին կեսին Մերձավոր Արևելքի ամենախոշոր պետությունը՝ Օսմանյան կայսրությունը, դարձել էր Եվրոպայի մեծ տերությունների մրցակցության առարկա: Առաջնորդվելով սեփական շահերով և չցանկանալով թույլ տալ մրցակիցների քաղաքական կամ տնտեսական առավելությունն Օսմանյան կայսրությունում՝ տերություններից յուրաքանչյուրն իր ձգտումները քողարկում էր կայսրության *ստատուս քվոյի* պահպանման իմաստագուրկ սկզբունքով, ինչը ձեռնտու էր սուլթանական ինքնակալությանը՝ նրա վարած հետադիմական քաղաքականության մեջ:

Էթնիկական տեսանկյունից Օսմանյան կայսրությունը սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական տարբեր մակարդակների վրա գտնվող, մշակութային ու կրոնադավանական զանազան ընդհանրություններին պատկանող 60-ից ավելի ազգերի ու ցեղերի խառնարան էր: Քրիստոնյա ժողովուրդների տնտեսական դիրքերի ամրապնդումը, ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքն ու եվրոպական տերությունների ճնշման ուժեղացումն անհնարին դարձրին սուլթանական իշխանությունների կողմից տարվող կայսրության համընդհանուր մահմեդականացման քաղաքականությունը:

Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի ծանր վիճակն օգտագործելով իբրև Բարձր Դռան

(օսմանյան կառավարության) վրա ճնշում գործադրելու և նրա գործերին միջամտելու պատրվակ՝ մեծ տերությունները ոչ միայն չէին նպաստում ազգային փոքրամասնությունների դրության բարելավմանը, այլև ավելի էին վատթարացնում այն: Թուրքական բազմադարյան լծից ազատվել ցանկացող քրիստոնյա բնակչության մեջ Բարձր Դուռը վտանգ էր տեսնում իր բազմազգ և բազմակրոն կայսրության ապագայի համար: Ձգտելով կասեցնել կայսրության փլուզումը և երկիրը դուրս բերել ծայրահեղ հետամնացությունից՝ 1839թ. Բարձր Դուռը հրապարակեց *Գյուլհանեի Հաթթը Շերիֆ* բարենորոգումների ծրագիրը, որը հռչակում էր բոլոր հպատակների կյանքի, գույքի ու պատվի անձեռնմխելիություն, մահմեդական և ոչ մահմեդական բնակչության հավասարություն, տնտեսական վերափոխումներ: Սակայն մահմեդական հետադիմական շրջանների դիմադրության արդյունքում բարեփոխումները մնացին թղթի վրա: 1853-56թթ. Ղրիմի պատերազմի ժամանակաշրջանում առաջացած ճգնաժամային նոր կացությունը, ինչպես նաև Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրո-Հունգարիայի գործադրած ճնշումը ստիպեցին սուլթանական կառավարությանը 1856թ. հրապարակել *Հաթթը Հումայունը*, որը լրացուցիչ իրավունքներ վերապահեց քրիստոնյաներին: Այս վերափոխումները նույնպես կիսատ էին և էական փոփոխություններ չմտցրին ո՛չ կայսրության պետական և հասարակական կյանքում, ո՛չ էլ ճնշված ժողովուրդների վիճակի մեջ:

Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության այլ վայրերում բնակվում էին ավելի քան 3 մլն հայեր, որոնք ենթարկվում էին ազգային, տնտեսական, քաղաքական և կրոնական ճնշման ու հալածանքների: 19-րդ դարի 60-ական թթ. նկատելիորեն ուժեղացավ հայ ազգային-ազատագրական պայքարն Արևմտյան Հայաստանում (ապստամբություններ Վանում և Ջեյթունում՝ 1862թ., Մուշում՝ 1863թ.): 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով: Բալկանյան ճակատում ռուսական զորքերը մոտեցան Կոստանդնուպոլսին,

իսկ Կովկասյան ճակատում գրավեցին համարյա ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը: Ռուս-թուրքական պատերազմը և բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական հաջող պայքարը նոր թափ հաղորդեցին հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը՝ հանուն ազգային ազատագրության, Հայաստանի երկու մասերի միավորման Ռուսաստանի հովանավորության ներքո: Ռուսական կայսրության ծավալապաշտական քաղաքականությունը, Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների «հովանավորի» նրա դիրքը օբյեկտիվորեն համընկնում էին թուրքական լծից հայ ժողովրդի ազատագրության կենսական շահերին:

Հայկական հարցն առաջին անգամ իր արտահայտությունը գտավ **1878թ. Ման Ստեֆանոյում ստորագրված ռուս-թուրքական պայմանագրում**: Պայմանագրի 16-րդ հոդվածում ասվում էր. *«Նկատի առնելով այն, որ ռուսական զորքերի դուրսբերումը նրանց կողմից գրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից, կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգություններ, և զերծ պահել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից»*: Պայմանագրի 19-րդ հոդվածով Ռուսաստանին էին անցնում Կարսը, Արդահանը, Բայազետը, Բաթումը, Օլթին, Արդանուշը, Արդվինը, Ալաշկերտը, Կադզվանը, Խումարը: Թեև նոր պատմության շրջանում առաջին անգամ Հայաստան անվանումը և հայերը հիշատակվում էին միջազգային դաշնագրում, ակնհայտ է, որ ռուսական դիվանագիտությունը մտադրություն չունեի պայքարելու Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության համար, ինչպես դա տեղի ունեցավ բալկանյան ժողովուրդների պարագայում: Ռուսաստանը սահմանափակվեց միմիայն արևմտահայերին հովանավորողի և գրավված տարածքներում բարենորոգումների իրագործումը հսկողի դերով: Սակայն, արձանագրե-

լով ռուսական բանակի հեռանալուց հետո հայերի համար ստեղծվելիք վտանգը, Ռուսաստանի կառավարությունը միջազգային իրավունքի ուժ էր հաղորդում Բարձր Դռան կողմից Հայաստանում բարենորոգումներ իրագործելու անհրաժեշտությանը:

Սակայն պայմանագիրը կնքվեց միջազգային լարված պայմաններում, Ռուսաստանին հակադրվեց անգլո-ավստրիական ուժեղ դաշինքը: Բրիտանական կառավարությունն անհապաղ միջոցների դիմեց՝ Ռուսաստանին զրկելու ռազմական հաղթանակի պտուղներից: Ստեղծված ոչ նպաստավոր պայմաններում Ռուսաստանը հարկադրված էր **1878թ. մայիսի 30-ին համաձայնագիր ստորագրել բրիտանական կառավարության հետ**, որով նա հրաժարվեց Արևմտյան Հայաստանում իր գրաված Բայազետ քաղաքից և Ալաշկերտի դաշտից: Բացի այդ, Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների հարցով զբաղվելու էր ոչ միայն Ռուսաստանը, այլև Մեծ Բրիտանիան: Բրիտանական կառավարությանը հաջողվեց նաև **1878թ. հունիսի 4-ին գաղտնի պայմանագիր պարտադրել Բարձր Դռանը**, որի համաձայն՝ Մեծ Բրիտանիան գրավում էր Կիպրոս կղզին՝ փոխարենը պարտավորվելով վերադարձնել պատերազմի ընթացքում Ռուսաստանի գրաված հայկական տարածքները, ինչպես նաև պաշտպանել Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունն ու շահերը:

Ավելին, Մեծ Բրիտանիան և Ավստրո-Հունգարիան նախաձեռնեցին հրավիրել միջազգային համաժողով, որի հիմնական նպատակն էր խոչընդոտել Ռուսաստանին օգտվելու իր հաղթանակի պտուղներից: **Բեռլինի կոնգրեսի (1878թ. հունիսի 13 – հուլիսի 13)** հրավիրման նախօրեին Մկրտիչ Խրիմյանի (հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, 1869-1873թթ.)՝ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք, 1893-1907թթ.)՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս) գլխավորությամբ Եվրոպա մեկնեց հայ ազգային պատվիրակությունը՝ եվրոպական պետությունների կառավարությունների հետ բանակցություններ վարելու նպատակով: Չստանալով իրական երաշխիքներ եվրոպական մայրաքաղաքներից՝ հայ ազգային

պատվիրակությունը, այնուամենայնիվ, մեկնեց Բեռլին, սակայն նրան չթույլատրվեց մասնակցել կոնգրեսի նիստերին: Բեռլինի կոնգրեսում, Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի վերանայման հետևանքով, արևմտաեվրոպական դիվանագիտությանը հաջողվեց Ռուսաստանին զրկել Հայկական հարցում նրա ունեցած մենաշնորհից: Բեռլինի կոնգրեսի ընդունած 61-րդ հոդվածում նշվում էր, որ *«Բարձր Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հապաղման իրագործել հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել հայերի անվտանգությունը չերքեզներից ու քրդերից: Բարձր Դուռը տերություններին պարբերաբար կհաղորդի այն միջոցների մասին, որոնք ինքը ձեռք է առել այդ նպատակի համար, իսկ տերությունները կհսկեն դրանց կիրառմանը»:* 60-րդ հոդվածի համաձայն՝ Ռուսաստանին էին միացվում Կարսը, Արդահանը և Բաթումը՝ իրենց մարզերով, իսկ Ալաշկերտի հովիտը և Բայազետը վերադարձվում էին Օսմանյան կայսրությանը: Եթե Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի համաձայն՝ ռուսական զորքի ներկայությունը Արևմտյան Հայաստանում կարող էր հանդիսանալ բարենորոգումների իրագործման իրական երաշխիք, ապա Բեռլինում ստորագրված պայմանագրի 61-րդ հոդվածից չէր երևում, թե ինչպես են Եվրոպայի տերությունները հսկողություն իրականացնելու Բարձր Դռան կողմից ձեռնարկված միջոցառումների հանդեպ: Սան Ստեֆանոյի պայմանագրում հիշատակվում էր Հայաստան անվանումը, իսկ Բեռլինի դաշնագրում խոսվում էր միայն հայաբնակ մարզերի մասին: Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունն ընդհանրապես խուսափում էր Հայաստան աշխարհագրական անվանման օգտագործումից՝ ապագայում նույնիսկ ինքնավար շրջանի ստեղծումը բացառելու նպատակով: Օգտվելով բրիտանական քաղաքականության բարենպաստ դրսևորումներից, 61-րդ հոդվածի ոչ հստակ, հեղհեղուկ ձևակերպումներից՝ անմիջապես Բեռլինի վեհաժողովից հետո սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ-ն որդեգրեց հակահայկական քաղաքականու-

թյուն՝ վարչական միավորների վերաձևման և հայ բնակչության ֆիզիկական բնաջնջման միջոցով «հայաբնակ շրջաններ» հասկացությունը վերացնելու նպատակով:

19-րդ դարի 70-ական թթ. վերջին – 80-ական թթ. սկզբին Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու պահանջով առավել գործուն կերպով հանդես էր գալիս Մեծ Բրիտանիան: Բրիտանական դիվանագիտության նախաձեռնությամբ 1880թ. եվրոպական տերությունները համատեղ հայտագրեր ներկայացրին սուլթանական կառավարությանը՝ պահանջելով անհապաղ իրագործել բարենորոգումների վերաբերյալ ստանձնած իր պարտավորությունները: Մեծ Բրիտանիայի շահագրգիռ քաղաքականությունը Հայկական հարցում պայմանավորված էր Ռուսաստանին Արևմտյան Հայաստանից հեռու պահելու, ինչպես նաև Բարձր Դռան վրա մշտական ճնշում գործադրելով Եգիպտոսի գրավումը ապահովելու ձգտումով:

Գիտակցելով, թե ինչ դեր կարող է խաղալ Հայկական հարցը տերությունների քաղաքականության մեջ, Արդուլ Համիդ Բ-ի կառավարությունը որոշեց վերջ տալ Հայկական հարցին՝ ուժեղացնելով հայ բնակչության հալածանքը մահմեդական մոլեռանդության և հակահայկական տրամադրությունների բորբոքման, մշտական սպանությունների և թալանի, տեղական իշխանությունների կամայականության և անօրինության, հայերի բռնի մահմեդականացման փորձերի, գրաքննության սաստկացման, քրդական անկանոն հեծելազորի ստեղծման միջոցով: Այդ քաղաքականության արդյունքում 19-րդ դարի 80-ական թթ. վերջին – 90-ական թթ. սկզբին հայ ազգային-ազատագրական շարժման մեջ սկսվեց նոր փուլ, առաջացան հայկական քաղաքական կուսակցություններ, Արևմտյան Հայաստանում ուժեղացավ ազատագրական պայքարը (ապստամբություններ Զեյթունում, Վանում, Վասպուրականում, Սասունում, Ալաշկերտում):

1894թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին սուլթանական իշխանությունները կազմակերպեցին Սասունի շրջանի հայերի կոտո-

րածը, որին զոհ գնաց ավելի քան 10 հազար մարդ: Եվրոպայի հասարակական կարծիքի և եվրոպական տերությունների ճնշման ներքո սուլթանի կառավարությունը հարկադրված հանձնաժողով ստեղծեց Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ՝ քննելու Սասունի իրադարձությունները: 1895թ. ապրիլին բրիտանական կառավարությունը մշակեց բարեփոխումների մի ծրագիր, որի համաձայն՝ Արևմտյան Հայաստանին տրվում էր, փաստորեն, ինքնավարություն եվրոպական տերությունների հովանու ներքո: Այն բանից հետո, երբ Ֆրանսիան և Ռուսաստանը միացան առաջարկին, **1895թ. մայիսի 11-ին Բարձր Դռանը ներկայացվեց բարեփոխումների բրիտանական ծրագրի փոփոխված տարբերակը:** Բարենորոգումների ծրագիրը բաղկացած էր հետևյալ հիմնական առաջարկություններից. վիլայեթների (նահանգների) թվի պակասեցում, վալիների (նահանգապետերի) ընտրություն և նշանակում տերությունների կիսապաշտոնական համաձայնությամբ, հայ քաղբանտարկյալների ընդհանուր ներում, աքսորված և փախստական հայերի վերադարձ, դատական համակարգի և բանտերի վիճակի բարելավում, բարենորոգումների իրագործումը վերահսկող, տերությունների հավանությունը ստացած գերագույն կոմիսարի նշանակում, պետական երեք մահմեդական և երեք քրիստոնյա պաշտոնյաներից բաղկացած մնայուն հսկող հանձնաժողովի կազմավորում, Սասունի, Տավրիկի և այլ տեղերում դեպքերի զոհ դարձած հայերի փոխհատուցում, կրոնական հավատափոխության ազատ իրավունք, հայերի առանձնաշնորհումների պահպանում, Փոքր Ասիայի մյուս շրջանների հայ բնակչության վիճակի բարելավում, վիլայեթների պաշտոնյաների կարգավիճակին, ոստիկանությանը և ժանդարմերիային, քրդերի և համիդիե հեծելազորի նկատմամբ վերահսկողությանը, հարկահավաքին վերաբերող վարչական բարեփոխումներ: Եռյակ Դաշինքի (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Իտալիա) տերությունների բացասական դիրքորոշումն անմիջապես արտահայտվեց

առաջարկների կապակցությամբ հունիսի 3-ին Արդուլ Համիդի հրապարակած պատասխանում, որը, փաստորեն, ամբողջությամբ մերժեց մայիսյան ծրագիրը:

1895թ. սեպտեմբերի 17-ին հայերը Կոստանդնուպոլսում խաղաղ ցույց կազմակերպեցին բարեփոխումների իրագործումը ձգձգելու դեմ: Ի պատասխան, օսմանյան կառավարությունը մայրաքաղաքում կազմակերպեց կոտորած, որին զոհ գնաց 6 հազար հայ: Հոկտեմբերի 15-ին Արդուլ Համիդն ընդունեց եվրոպական տերությունների դեսպաններին, որոնք, հանուն կայսրության ամբողջականության պահպանման, պահանջեցին հանգստացնել Եվրոպայի հասարակական կարծիքը, բավարարել հայերի պահանջները և բարեփոխումներ անցկացնել Արևմտյան Հայաստանում: Հոկտեմբերի 20-ին հայտարարելով ծրագրի իրականացման իր ցանկության մասին՝ սուլթանական կառավարությունը ոչ միայն չիրականացրեց այն, այլև, օգտվելով եվրոպական տերությունների միջև եղած հակասություններից, 1895թ. սեպտեմբեր – 1896թ. հունվարին կազմակերպեց Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության այլ շրջաններում բնակվող հայերի զանգվածային կոտորածներ: Որոշ շրջաններում հայերը դիմեցին ինքնապաշտպանության (1895թ. Զեյթունում և 1896թ. Վանում): 1896թ. օգոստոսին մի խումբ հայեր գրավեցին Կոստանդնուպոլսի Օտոմանյան բանկը՝ եվրոպական տերությունների ուշադրությունը Հայկական հարցի վրա հրավիրելու և հայկական բարեփոխումների ծրագրի իրականացումն արագացնելու նպատակով: Թեև Կոստանդնուպոլսում եվրոպական տերությունների միջամտության արդյունքում միջադեպը սպառվեց, այդուհանդերձ, սուլթանական իշխանություններն այն որպես առիթ օգտագործեցին կայսրության մայրաքաղաքում նոր ջարդ կազմակերպելու համար, որի արդյունքում կոտորվեց ավելի քան 10 հազար հայ: 1896թ. Կոստանդնուպոլսի հայ բնակչության կոտորածը տարածվեց Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքով՝ ընդունելով շատ ավելի համատարած և դաժան բնույթ: 1894-96թթ. ընթացքում կո-

տորվեց ավելի քան 300 հազար հայ, բռնի մահմեդականացվեցին և տարբեր երկրներ տարագրվեցին շուրջ 200 հազար հայեր:

1896թ. հոկտեմբերին բրիտանական կառավարությունը դիմեց եվրոպական տերությունների կառավարություններին՝ հիմնավորելով համատեղ քայլերի անհրաժեշտությունը Հայկական հարցում, և առաջարկեց հրավիրել տերությունների համաժողով՝ մերձավորարևելյան ճգնաժամը վերջնականապես կարգավորելու նպատակով: 1896թ. դեկտեմբերին – 1897թ. փետրվարին Կոստանդնուպոլսում գումարված տերությունների դեսպանների համաժողովը մշակեց նոր նախագիծ հայկական բարենորոգումների համար, սակայն այն նույնպես մոռացության տրվեց՝ սկսված հույն-թուրքական պատերազմի պատճառով:

20-րդ դարի սկզբին բրիտանական դիվանագիտությունը հրաժարվեց որևէ միջամտությունից Հայկական հարցում՝ վախենալով արագացնել Փոքր Ասիայի մասնատման գործընթացը, որը կարող էր ավարտվել ոչ իր օգտին, և դեռևս հույս ունենալով, որ թուրքական իշխանությունները կփորձեն բարեփոխումների միջոցով բարելավել իրավիճակը հայկական շրջաններում: Սակայն 1908թ. իշխանության եկած երիտթուրքական կառավարությունը ոչ միայն չէր պատրաստվում իրականացնել որևէ բարենորոգում երկրի արևելյան շրջաններում, այլև հրահրում էր ազգամիջյան թշնամանք, սատարում և քաջալերում տեղական իշխանությունների անօրինականությունները, հայերին պատկանող հողատարածքների բռնագրավումը, Բալկաններից գաղթած փախստականների բնակեցումը, քրդական ջոկատների ավերիչ հարձակումները հայկական բնակավայրերի վրա, հայկական բնակչության թալանն ու կոտորածները: 1909թ. ապրիլին երիտթուրքերն իրագործեցին Ադանայի նահանգի հայերի կոտորածը, որին զոհ գնաց ավելի քան 30 հազար հայ:

Չնայած հայ քաղաքական կուսակցությունների ծրագրերի և գործունեության ձևերի միջև եղած տարբերություններին, նրանք միասնական էին Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության, հայ-

կական անկախ պետության ստեղծման հարցում: Բայց հայ կուսակցություններն այդպես էլ չհամախմբվեցին ժողովրդական միասնական հզոր շարժում առաջացնելու համար, ինչպես վարվեցին կայսրության մյուս ճնշված ժողովուրդները: Անհաջողության մատնվեցին նաև ոչ թուրք ժողովուրդների (մասնավորապես՝ քրդերի) հետ միասնական ճակատ ստեղծելու փորձերը: Ընդհակառակը, թուրքական իշխանություններին հաջողվեց քրդական ցեղերին օգտագործել իրենց նպատակների համար, լարել հայերի դեմ:

1912-14թթ., երբ բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի հետևանքով թուրք բռնատիրությանը հասցվեց նոր հարված, Հայկական հարցը վերստին դարձավ մեծ տերությունների և Թուրքիայի միջև բանակցությունների առարկա: Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու հարցի շուրջ սկսվեց բարդ պայքար, որը շարունակվեց մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը: 1913թ. Ռուսաստանի կառավարությունը եվրոպական տերություններին ներկայացրեց հայկական բարենորոգումների իր նախագիծը, որը քննարկվեց Կոստանդնուպոլսում հավատարմագրված դեսպանների ժողովում: Նախագիծը, որը պատրաստվել էր ռուսական դեսպանության կողմից, 1895թ. մայիսյան ծրագրի և Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանի կազմած առաջարկի հիման վրա, նախատեսում էր հայկական վեց վիլայեթներից (Էրզրում, Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա) ստեղծել մի նահանգ: Ընդհանուր նահանգապետը պետք է լիներ քրիստոնյա հպատակ կամ եվրոպացի, որը նշանակվելու էր 5 տարի ժամկետով, մեծ տերությունների համաձայնությամբ: Նրան էին պատկանելու նահանգի ամբողջ գործադիր իշխանությունը, բոլոր վարչական պաշտոնյաներին (նաև դատավորներին) նշանակելու և արձակելու իրավունքը: Ոստիկանությունը և ժանդարմերիան ենթարկվելու էին նահանգապետին, հարկ եղած դեպքում նրա տրամադրության տակ էր դրվելու նաև զորքը: Նահանգապետին առընթեր գործելու էին վարչական խորհուրդ և վեց խորհրդականներ (3 մահմեդական, 3 քրիստոնյա):

Նախատեսվում էր արձակել քրդական հեծելազնոները, վերադարձնել հայերից խլած հողերը կամ դրանց համարժեքը, ինչպես նաև արգելել Բալկաններից գաղթած մահմեդականների բնակեցումը Հայկական նահանգում: Տերությունները պետք է հետևեին բարենորոգումների իրագործմանը:

Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան հիմնականում համաձայն էին ռուսական ծրագրին, սակայն Գերմանիան և Եռյակ դաշինքի մյուս պետությունները վճռականորեն ընդդիմացան ռուսական նախագծի հիմնական դրույթներին՝ առաջարկելով քննարկման հիմք ընդունել թուրքական ծրագիրը, որը պահպանում էր վիլայեթների կազմակերպման նախկին ձևը և ըստ ամենայնի խուսափում օտարերկրյա հսկողությունից: Դիվանագիտական թեժ պայքարից հետո **Ռուսաստանին հաջողվեց 1914թ. հունվարի 26-ին Թուրքիային պարտադրել համաձայնագիր**, որով Արևմտյան Հայաստանը բաժանվում էր երկու հատվածների (Էրզրում, Տրապիզոն, Սեբաստիա և Վան, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր), որոնց կառավարումը հանձնվում էր մեծ տերությունների հավանությամբ նշանակված երկու օտարերկրյա գլխավոր տեսուչների: Թեև համաձայնագիրն անբավարար էր և հայերին չէր տալիս ինքնավարության այն լայն իրավունքները, որոնք նախատեսված էին ռուսական ծրագրում, այնուամենայնիվ, նպաստավոր պայմաններ էր ապահովում Արևմտյան Հայաստանի ապագայի համար: Սակայն հաստատված տեսուչները՝ Վեստենենկը (Հոլանդիա) և Հոֆը (Նորվեգիա), չհասցրին անցնել իրենց պարտականությունների կատարմանը: Օգտվելով սկսված Առաջին համաշխարհային պատերազմից՝ երիտթուրքական կառավարությունը չեղյալ հայտարարեց համաձայնագիրը և տեսուչների հետ ստորագրված պայմանագրերը:

Պատերազմի մեջ մտնելով՝ Թուրքիայի կառավարող շրջանները հույս ունեին իրականացնել Կովկասից Ռուսաստանին հեռացնելու, Մերձավոր Արևելքի, Կովկասի, Ռուսաստանի, Միջին Ասիայի մահմեդականներին միավորելով *Մեծ Թուրան* ստեղծելու

վաղեմի գաղափարը: Այդ նպատակին հասնելու ճանապարհին խոչընդոտ էր հանդիսանում ոչ միայն Ռուսաստանը, այլև հայ ժողովուրդը, որն ապրում էր Հայաստանի երկու՝ արևմտյան և արևելյան հատվածներում: Հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագիրը խարսխված էր նախորդ ամբողջ ժամանակաշրջանում կիրառված ջարդարար քաղաքականության վրա և ամբողջությամբ բխում էր նրանից: Պատերազմը պատեհ առիթ ընձեռեց թուրք կառավարողներին ժողովրդասպան ծրագիրն իրականացնելու և, միաժամանակ, հանցավոր գործողությունները պատերազմական իրավիճակով արդարացնելու համար:

1914թ. հոկտեմբերին ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի նախագահությամբ տեղի ունեցած գաղտնի խորհրդակցության ժամանակ կազմվեց հատուկ մարմին՝ *Եռյակ գործադիր հանձնախումբ*, որի կազմի մեջ մտան երիտթուրքական պարագլուխներ Նազիմը, Բեհաեդդին Շաքիրը և Շյուքրին: Հանձնախումբը ստացավ մեծ լիազորություններ, զենք և դրամական միջոցներ: Սկսեցին կազմակերպվել հատուկ ջոկատներ՝ *Թեշքիլաթը մահուսե*, որոնք կազմվում էին հիմնականում բանտերից և աքսորավայրերից ազատված մահապարտներից ու այլ հանցագործներից: Նրանց հանդերձավորում, սպառազինում և ուղարկում էին հայկական շրջաններ՝ անկարգություններ և ազգամիջյան բախումներ կազմակերպելու նպատակով:

1915թ. փետրվարին ռազմական նախարար Էնվեր փաշան հրաման արձակեց բանակում ծառայող հայ զինվորների ոչնչացման մասին: Ապրիլի 24-ին և հաջորդ օրերին Կոստանդնուպոլսում ձերբակալվեց և Անատոլիայի խորքերն աքսորվեց մոտ 800 հոգի՝ գրողներ, լրագրողներ, բժիշկներ, գիտնականներ, հոգևորականներ, այդ թվում՝ խորհրդարանի հայ պատգամավորներ: Նրանց մի մասը զոհվեց աքսորի ճանապարհին, մյուսը՝ տեղ հասնելուն պես: Մայիսի 24-ին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները հանդես եկան միացյալ հայտարարությամբ, ուր նշվում էր, որ «Հայաստանում տեղի են

ունեցել հայերի կոտորածներ՝ քրդերի և թուրքերի կողմից, օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թողտվությամբ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի համագործակցությամբ»։ Այս հայտարարությունը կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող առաջին միջազգային փաստաթուղթը, որը հայերի դեմ կատարված ոճրագործությունը որակեց որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ» Թուրքիայի կողմից կատարված նոր հանցագործություններ, որոնց համար անձնական պատասխանատվություն են կրում Բարձր Դռան բոլոր անդամները, ինչպես նաև տեղական իշխանությունները։

Մայիս-հունիսին սկսվեցին Արևմտյան Հայաստանի (Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Խարբեռդի, Մեքաստիայի, Դիարբեքիրի նահանգներ), Կիլիկիայի, Արևմտյան Անատոլիայի և այլ վայրերի հայ բնակչության զանգվածային տեղահանությունն ու կոտորածը։ Մշտական բնակության վայրերից տեղահանվող հայերը քարավաններով ուղարկվում էին Միջագետք և Սիրիա, որտեղ նրանց համար ստեղծվում էին հատուկ ճամբարներ։ Հայերը ոչնչացվում էին ինչպես իրենց մշտական բնակության վայրերում, այնպես էլ աքսորի ճանապարհին։ Հարյուր հազարավոր հայեր զոհ են գնացել նաև սովից, հիվանդություններից և համաճարակներից։ Հազարավոր հայեր ոչնչացվեցին Ռաս ուլ Այնի, Դեյր Էզ Ջորի և այլ ճամբարներում։ Այս հրեշավոր ծրագրի իրագործման արդյունքում՝ մերձձակատային շրջաններից հայերին տեղահանելու անվան տակ կազմակերպվեցին զանգվածային տեղահանությունն ու շուրջ 1,5 մլն հայերի կոտորածը։ Արևմտյան Հայաստանը զրկվեց իր բնիկ հայ բնակչությունից։

Կովկասյան ճակատում հաջող գործողությունների շնորհիվ ռուսական զորքերը մինչև 1916թ. գրավեցին Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը։ Այդ պարագան աշխուժացրեց Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև բանակցությունները՝ Օսմանյան կայսրության տիրույթները բաժանելու վերաբերյալ։ **1916թ. մայիսին Անգլիան և Ֆրանսիան ստորագրեցին Մայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնա-**

գիրը՝ Օսմանյան կայսրության ասիական տիրույթների բաժանման մասին: Փաստաթղթում որևէ հիշատակություն չկար Հայաստանի անկախության կամ ինքնուրույնության, հայ ժողովրդի ապագայի վերաբերյալ: Համաձայնագիրը նախատեսում էր ստեղծել հինգ գոտիներ. «*կապույտ*», որն ընդգրկում էր Արևմտյան Սիրիան, Լիբանանը, Կիլիկիան՝ հարավարևելյան Անատոլիայի (Այնթափ, Ուրֆա, Մարդին, Դիարբեքիր և Հաքյարի) հետ միասին, և անցնում էր Ֆրանսիային. «*կարմիր*», որն ընդգրկում էր Հարավային ու Կենտրոնական Իրաքը, Պաղեստինի Հայֆա և Ակկա նավահանգիստները և անցնում էր Մեծ Բրիտանիային. «*դարչնագույն*» գոտում (Պաղեստինի մնացած մասը) Ռուսաստանի և մյուս երկրների համաձայնությամբ հաստատվում էր միջազգային կառավարում: Արևելյան Սիրիան և Մոսուլը մտնում էին Ֆրանսիայի ազդեցության ոլորտի մեջ («*A*» գոտի). Անդրհորդանանն ու Բաղդադի վիլայեթի հյուսիսային մասը՝ Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության գոտու մեջ («*B*» գոտի): Ռուսաստանին անցնող տարածքները (այդ թվում՝ Արևմտյան Հայաստանը) պետք է կազմեին «*դեղին*» գոտին: Իտալիայի՝ Գերմանիային պատերազմ հայտարարելուց մեկ տարի անց Օսմանյան կայսրության քարտեզի վրա երևացին նաև «*կանաչ*» գոտին (հարավարևմտյան Անատոլիա) և «*C*» գոտին (Անատոլիայի արևմտյան և կենտրոնական մասը), որոնք նախատեսվում էին Իտալիայի համար:

1916թ. հունիսին Ռուսաստանը Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքներում ստեղծեց *Պատերազմի իրավունքով Թուրքիայի գրաված մարզերի զինվորական գեներալ-նահանգապետություն*: Եթե պատերազմի նախօրեին և սկզբնական շրջանում ցարիզմը ներկայանում էր իբրև Օսմանյան կայսրությունում ապրող քրիստոնյաների, մասնավորապես՝ հայերի պաշտպան, բողոքում հայերի տեղահանությունների և կոտորածների առնչությամբ, ստեղծում կամավորական ջոկատներ, ապա այժմ ձգտում էր Հայկական հարցը հանել ռուսական դիվանագիտության գործունեության ոլորտից և գրոյի հավասարեցնել հայերի քաղաքական նշա-

նակությունը: Պատերազմի իրավունքով գրավված հայկական նահանգները պետք է վերաձվեին Ռուսաստանի ծայրամասային նահանգների՝ գործնականում զրկված հայ բնակչությունից:

1917թ. Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակից հետո Ռուսաստանում ստեղծված ժամանակավոր կառավարությունը 1917թ. ապրիլի 25-ի որոշումով իր իրավասության տակ վերցրեց Արևմտյան Հայաստանի գրավված մարզերի կառավարումը: Տեղահանված և աքսորված հայերին թույլատրվեց վերադառնալ իրենց տները: Մինևոյն ժամանակ, ժամանակավոր կառավարությունը շարունակեց ցարիզմի քաղաքականությունն Արևմտյան Հայաստանում՝ ամեն կերպ ոտնահարելով հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը: 1917թ. մայիսից ռուս-թուրքական ճակատում ստեղծվեց ոչ պաշտոնական զինադադարի իրադրություն: Սակայն այստեղ էլ, ինչպես արևմտյան ճակատում, զինվորներին համակել էին հեղափոխական տրամադրությունները: Ճակատը լքելու և տուն վերադառնալու ռուս զինվորների ձգտումն առավել զգալի դարձավ 1917թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո: Կովկասյան ճակատը մերկանում էր, և բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծվում թուրքական արշավանքի համար:

Ռուսաստանում իշխանության գլուխ անցած խորհրդային կառավարությունը 1917թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունեց *Դեկրետ Թուրքահայաստանի մասին* փաստաթուղթը, որը ճանաչում էր հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը, վաղուց կորցրած պետականության վերականգնումը: Խորհրդային կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարում էր, որ պաշտպանում է «*Արևմտյան Հայաստանի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախություն*»: Դեկրետի իրագործումը մեծապես կախված էր հայ ազգային ուժերի համախմբումից, տարածաշրջանում կարգուկանոնի հաստատումից, միլիցիայի ստեղծումից, զանգվածային դասալքությունը կասեցնելուց, ռուսական բանակի զորամասերի օգտագործումից և, ամենակարևորը, խորհրդային կառավարության դեկրետն իրագործելու ցանկու-

թյունից: Մակայն ստեղծված ծանր իրավիճակը, 1917թ. նոյեմբերին Թիֆլիսում կազմավորված Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և, մասնավորապես, հայ Ազգային բյուրոյի դիրքը Խորհրդային Ռուսաստանի հանդեպ առավել վատթարացրին հայ ժողովրդի առանց այդ էլ թշվառ վիճակը: Խախտելով **1917թ. դեկտեմբերին Երզնկայում կնքված ռուս-թուրքական զինադադարը**, 1918թ. փետրվարին թուրքական զորքերը հարձակման անցան ամբողջ ճակատով և դարձյալ նվաճեցին Արևմտյան Հայաստանը: Թուրքիան օգտագործեց ռուսական հեղափոխությունը որպես հարմար առիթ տարածքային նոր նվաճումների համար: Մինչև մարտի կեսը թուրքական բանակը գրավեց Երզնկան, Բայբուրդը, Տրապիզոնը, Դերջանը և Էրզրումը:

1918թ. մարտի 3-ին Խորհրդային Ռուսաստանի և մյուս կողմից՝ Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև ստորագրված Բրեստի հաշտության 4-րդ հոդվածի և ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիային էին անցնում Արևմտյան Հայաստանը և Կարսի ու Արդահանի մարզերը: Ռուսաստանը պարտավորվում էր անհապաղ դուրս բերել իր զորքը Արդահանի, Կարսի, Բաթումի մարզերից, ցրել կամավորական ջոկատները, Կովկասում պահել ընդամենը մեկ դիվիզիա, ճանաչել 1877թ. սահմանները: Իր նպատակներին ծառայեցնելով Բրեստի հաշտության պայմանները՝ թուրքական կառավարությունը ճնշում էր գործադրում Անդրկովկասի վրա, պահանջում նրա անջատումը Ռուսաստանից՝ նպատակ ունենալով տարածաշրջանը բաժանել մասերի և հաստատել իր գերիշխանությունը: Մերժելով մասնակցել Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության բանակցություններին և չընդունելով Բրեստի հաշտության պայմանները՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը որոշեց Տրապիզոնում անջատ բանակցություններ սկսել Թուրքիայի հետ: Թեև Անդրկովկասի սեյմը թուրքական վերջնագրի ճնշման տակ ստիպված էր ընդունել Բրեստի հաշտության պայմանները, թուրքերին դա այլևս չէր բավարարում: Նրանք մտադիր էին խախտել

նան 1877թ. ռուս-թուրքական սահմանը և փոխադրել ռազմական գործողություններն Անդրկովկաս: Թուրքիան ընդհատեց բանակցությունները և վերսկսեց հարձակումը: 1918թ. մայիսի կեսին թուրքական զորքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը՝ ստեղծելով Երևանը գրավելու իրական վտանգ: Սակայն Մարդաբապատում, Ղարաքիլիսայում և Բաշ Ապարանում հայկական զորքերն ու աշխարհագորը կանգնեցրին թուրքական բանակը, ջախջախեցին նրան հիմնական ուղղություններում և վերացրին հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման վտանգը: Միաժամանակ վերսկսվեցին բանակցությունները Թուրքիայի և Անդրկովկասյան սեյմի միջև: Թուրքիան շարունակում էր պահանջել Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից և իր նվաճումների ճանաչումը:

1918թ. մայիսի 26-ին Անդրկովկասյան սեյմը հայտարարեց ինքնալուծարման մասին: Նույն օրը հռչակվեց Վրաստանի Հանրապետության, 27-ին՝ Ադրբեջանի Հանրապետության, 28-ին՝ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը: Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը, չնայած ծանր պայմաններին, հայ ժողովրդի պատմության կարևորագույն իրադարձություններից էր. բազմադարյան կորստից հետո վերականգնվում էր ազգային պետականությունը:

1918թ. հունիսի 4-ին Բաթումում ստորագրվեց Հաշտության և բարեկամության պայմանագիր Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև: Պայմանագրի 2-րդ հոդվածով Հայաստանի Հանրապետության տարածքը պարփակվում էր Երևանի գավառի մի մասով և հարակից մի քանի շրջաններով՝ 10 հազար քառ. կմ տարածությամբ: Թուրքիային, բացի բուն Արևմտյան Հայաստանից, անցան նաև Կարսը, Արդահանը, Սուրմալուն, Շարուրը, Նախիջևանի գավառը, Ալեքսանդրապոլի և Էջմիածնի գավառների զգալի մասը: 4-րդ հոդվածով նախատեսվում էր Թուրքիայի ռազմական օգնությունը, եթե Հայաստանի Հանրապետությունը խնդրեր նրանից՝ *«երկրի ներսում կարգն ու հանգստությունն ապահովելու համար»*: 5-րդ հոդվածով Հայաս-

տանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում էր թույլ չտալ իր տարածքում հակաթուրքական զինված խմբերի կազմավորում: 6-10-րդ հոդվածները հիմնականում ուղղված էին Հայաստանում մահմեդական բնակչության իրավունքների պաշտպանությանը, երկաթուղիների օգտագործման հարցերին: Մնում էին ուժի մեջ Բրեստի հաշտության պայմանագրի այն բոլոր հոդվածները, որոնք չէին հակասում Բաթումի պայմանագրին:

Պատերազմում Թուրքիայի պարտության հետևանքով **1918թ. հոկտեմբերի 30-ին հունական Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում Անտանտի և Թուրքիայի միջև կնքվեց զինադադար**: 11 և 16-րդ հոդվածների համաձայն՝ նախատեսվում էր թուրքական գորքերի դուրսբերումն Անդրկովկասից և Կիլիկիայից: 24-րդ հոդվածում ասված էր, որ «Հայկական նահանգներից որևէ մեկում անկարգությունների դեպքում դաշնակիցներն իրենց իրավունք են վերապահում գրավելու դրա մի մասը»: Զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո թուրքական զորքերը հեռացան Հայաստանի Հանրապետության և Կարսի մարզի տարածքից, վերականգնվեց 1914թ. սահմանը, Հայաստանի Հանրապետության տարածքը կազմեց շուրջ 55 հազար քառ. կմ:

Զինադադարի կնքումից անմիջապես հետո թուրքական նոր կառավարությունը դաշնակիցների ճնշման տակ որոշում կայացրեց պատասխանատվության ենթարկել Թուրքիան պատերազմի մեջ ներքաշած և հայերի տեղահանությունն ու կոտորածները կազմակերպած մեղավորներին: 1918թ. դեկտեմբերին կազմվեցին մեղադրական ապացույցներ հավաքող հարցաքննիչ հանձնախմբեր, Օսմանյան կայսրության տարածքը բաժանվեց 10 դատաքննչական շրջանի, 1919թ. հունվարին ձևավորվեցին ռազմական արտակարգ ատյաններ: Դատական նիստերի ընթացքում, որոնք սկսվեցին 1919թ. ապրիլին և շարունակվեցին ընդհատումներով (մայիսին անգլիական հրամանատարությունը 77 մեղադրյալի անսպասելիորեն արքայազն Մալթա կղզի) մինչև 1920թ. հունվարը, քննվեց երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների, Միու-

թյուն և առաջադիմություն կուսակցության կենտկոմի անդամների և շրջանային պատասխանատու քարտուղարների ու պաշտոնյաների, կոտորածներն իրականացնող *Թեշքիլաթը մահաուսեի*, Յոզդատի, Տրապիզոնի, Բյոյուքդերեի և Խարբերդի տեղահանությունն ու կոտորածները կազմակերպողների հանցավոր գործունեությունը: Մեղադրյալների ընդհանուր թվից 11-ը հեռակա կարգով դատապարտվեցին մահվան, իսկ 75-ը՝ տարբեր տարիների ազատազրկման: Սակայն դատավճիռն այդպես էլ չիրագործվեց:

1919-20թթ. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մեծ ջանքեր գործադրեց Հայկական հարցը արևմտյան տերությունների աջակցությամբ լուծելու ուղղությամբ՝ մեկ միասնական անկախ պետության կազմում միավորելով Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածները: Հայկական հարցը քննարկվեց **Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում (1919 հունվար-1920 հունվար)**, որը հրավիրել էին 1914-18թթ. Առաջին համաշխարհային պատերազմում հաղթած տերությունները՝ պարտված երկրների հետ հաշտության պայմանագրերի նախապատրաստման և կնքման նպատակով: Կոնֆերանսը հաշտության պայմանագրեր պատրաստեց Գերմանիայի (Վերսալի հաշտության պայմանագիր), Ավստրիայի (Մեն Ժերմենի հաշտության պայմանագիր), Հունգարիայի (Տրիանոնի հաշտության պայմանագիր), Բուլղարիայի (Նեյիի հաշտության պայմանագիր) և Թուրքիայի (Սերի հաշտության պայմանագիր) հետ, որոնք կազմեցին հետպատերազմյան Վերսալ-Վաշինգտոնյան համակարգը: Թեև Հայաստանի Հանրապետությունը կոնֆերանսին չէր հրավիրվել, այդուհանդերձ, 1919թ. փետրվարին հայկական երկու պատվիրակություններ (Ազգային պատվիրակությունը՝ հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, *Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության* հիմնադիր Պողոս Նուբարի և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը՝ հայ հասարակական և քաղաքական գործիչ, գրող, *Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ*, *Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի* նախագահ Ավետիս Ահարոնյանի

գլխավորությամբ) ժամանեցին Փարիզ և դիմեցին դաշնակից տերություններին՝ հայերի ազգային պահանջները հարգելու խնդրանքով: Ֆրանսիայի արտգործնախարարը հայ պատվիրակներին առաջարկեց պատրաստել համապատասխան հուշագիր: *Հայերի պահանջների վերաբերյալ հուշագիրը* պարունակում էր հետևյալ դրույթները. հայկական անկախ պետության ճանաչում հայկական յոթ վիլայետների և Կիլիկիայի սահմաններում՝ դրանց միացնելով Հայաստանի Հանրապետության տարածքը: Դաշնակից տերություններից մեկը կամ Ազգերի լիգան պետք է երաշխավորեր ստեղծվող հայկական պետության տարածքային ամբողջականությունն ու անձեռնմխելիությունը: Դաշնակից տերություններից մեկին լիազորություններ պետք է տրվեին՝ 20 տարով ստանձնելու Հայաստանի մանդատը: Հայաստանը պետք է փոխհատուցում ստանար կրած կորուստների համար, պատերազմի տարիներին բռնի տեղահանված հայերը պետք է հնարավորություն ստանային վերադառնալ իրենց հայրենիքը: Հայերի զանգվածային ոչնչացման մեղավորները պետք է պատժվեին: Սակայն այս փաստաթուղթը պատշաճ արձագանք չգտավ: Պարտված Գերմանիայի հարցերով զբաղված դաշնակից տերությունները չէին շտապում քննարկել թուրքական հարցը, որի հետ սերտորեն առնչվում էին Հայկական հարցն ու հայկական միասնական պետության ստեղծումը: Այդուհանդերձ, 1920թ. հունվարի 19-ին կոնֆերանսը դե ֆակտո ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը:

1920թ. ապրիլի 19-26-ին Իտալիայի Սան Ռեմո քաղաքում տեղի ունեցած Անտանտի տերությունների Գերագույն խորհրդի նիստը մի շարք այլ հարցերի թվում քննարկեց նաև Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագծի մշակման խնդիրը: Հայաստանի վերաբերյալ հարցերը քննարկելիս թույլատրվել էր նաև Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբարի մասնակցությունը: Կոնֆերանսի կողմից հաստատված Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի նախագիծը հիմք հանդիսացավ Սևրի հաշտության պայմանագրի համար, թեև այն չընդունվեց սուլթանական Թուր-

քիայի կառավարության կողմից: Սան Ռեմոյի կոնֆերանսը դիմեց նաև ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնին՝ ընդունելու Հայաստանի մանդատը և միջնորդ լինելու նրա սահմանները որոշելիս: Այդ որոշումը հաստատեց նաև Ազգերի լիգան: Սակայն 1920թ. հունիսի 1-ին ԱՄՆ Սենատը մերժեց նախագահ Վուդրո Վիլսոնի առաջարկը Հայաստանի մանդատը ստանձնելու վերաբերյալ:

1920թ. օգոստոսի 10-ին Առաջին համաշխարհային պատերազմում հաղթած դաշնակից պետությունները, այդ թվում նաև Հայաստանը, Ֆրանսիայի Սևր քաղաքում հաշտության պայմանագիր կնքեցին պարտված Թուրքիայի հետ: Հայաստանի Հանրապետության անունից պայմանագիրը ստորագրել էր Ավետիս Ահարոնյանը: Նա և արևմտահայության ներկայացուցիչ, Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարը գլխավոր դաշնակից պետությունների հետ ստորագրեցին նաև լրացուցիչ պայմանագիր փոքրամասնությունների իրավունքների, դիվանագիտական և առևտրական հարաբերությունների վերաբերյալ: Սևրի հաշտության պայմանագրի «Հայաստան» բաժինն ընդգրկում էր 88-93-րդ հոդվածները: Թուրքիայի սուլթանական կառավարությունը ճանաչում էր Հայաստանն իբրև ազատ և անկախ պետություն: Թուրքիան ու Հայաստանը համաձայնում էին Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի նահանգներում երկու պետությունների միջև սահմանազատումը թողնել ԱՄՆ որոշմանը և ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես և բոլոր առաջարկները Հայաստանին դեպի Սև ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ: Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմանները որոշվելու էին այդ պետությունների հետ ուղղակի բանակցությունների միջոցով: Անօրինական էր հայտարարվում լքյալ գույքի մասին օսմանյան կառավարության 1915թ. օրենքը: Թուրքիայում մնացող փոքրամասնությունների պաշտպանությունը, կյանքը, ազատությունն ու հավասարությունը օրենքի առաջ պետք է ապահովվեին կառավարության կողմից: «Պատիժներ» մասում թուրքական կառավարու-

թյունը ճանաչում էր դաշնակից տերությունների իրավունքները՝ ռազմական ատյանին հանձնելու պատերազմի օրենքներն ու կանոնները խախտած մեղավոր անձանց, ինչպես նաև նրանց կողմից իրագործված հանցագործությունների մասին տեղեկություններն ու փաստաթղթերը:

Մինչև Սևրի հաշտության պայմանագրի ստորագրումը ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի նշանակած հանձնաժողովն ուսումնասիրել էր տեղագրությունը, տնտեսությունը, տրանսպորտը, ջրային ռեսուրսները, առևտրական ճանապարհները, ժողովրդագրական և այլ խնդիրներ, որոնք պետք է հաշվի առնվեին սահմանները որոշելիս: Հանձնաժողովի առաջարկները նախագահին ներկայացվեցին 1920թ. սեպտեմբերին, իսկ վերջինս իր որոշումը եվրոպական տերություններին ներկայացրեց նոյեմբերին: Ըստ այդ ծրագրի՝ Հայաստանը ստանում էր Վանի և Բիթլիսի նահանգների երկու երրորդը, Էրզրումի գրեթե ամբողջ նահանգը, Տրապիզոնի նահանգի մեծ մասը՝ ներառյալ նավահանգիստը: Ընդհանուր առմամբ այդ տարածքը կազմելու էր շուրջ 100 հազ. քառ. կմ: Միավորվելով Հայաստանի Հանրապետության հետ՝ հայկական անկախ պետությունը կունենար շուրջ 160 հազ. քառ. կմ տարածք: Սևրի հաշտության պայմանագրի իրականացումը նպաստելու էր Հայկական հարցի լուծմանը և հայ ժողովրդին տրամադրելու էր նրա ազգային համախմբման համար անհրաժեշտ տարածք: Սակայն պայմանագիրը չվավերացվեց սուլթանական կառավարության կողմից: Թուրքիայում իշխանության գլուխ անցած ազգայնական կառավարությունը՝ Մուստաֆա Բեմալի գլխավորությամբ, նույնպես չընդունեց Սևրի պայմանագիրը:

Խորհրդային կառավարությունը, ձգտելով Թուրքիայում սկսված քեմալական շարժումն ուղղել Անտանտի դեմ, վերջինիս զրկել Հայաստանը Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պատվար դարձնելու հնարավորությունից, փորձեց իր միջնորդությամբ կայունացնել վիճակը տարածաշրջանում, կանխել պատերազմը, հասնել Հայաստանի և Թուրքիայի միջև կայուն սահմանների

հաստատման: Մակայն 1920թ. խորհրդա-հայկական և խորհրդա-թուրքական բանակցությունները բազմիցս ընդհատվեցին և ձգձգվեցին: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ժամանակ էր շահում մինչև Սևրի հաշտության կնքումը, իսկ թուրքական կողմը չէր ուզում հրաժարվել արևմտահայկական հողատարածքներից: 1920թ. ամռանը Խորհրդային Ռուսաստանը Թուրքիային տրամադրեց ռազմական և դրամական զգալի օգնություն, որն օգտագործվեց արևմուտքում՝ Հունաստանի, արևելքում՝ Հայաստանի Հանրապետության դեմ: 1920թ. սեպտեմբերին թուրքական բանակն անցավ հարձակման: Անկարայի կառավարությունը, զավթելով նորանոր տարածքներ և կոտորելով հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը, ձգտում էր զրկել հայերին սեփական պետություն վերստեղծելու հնարավորությունից: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ենթադրում էր, որ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը և Իտալիան, իրականացնելով Սևրի հաշտության պայմանները, անմիջապես հանդես կգան հօգուտ հայերի և հակահարված կտան Թուրքիային: Հայկական կառավարությունը դիմեց նաև Ազգերի լիգային՝ խնդրելով համապատասխան միջոցներ կիրառել Թուրքիայի նկատմամբ: Մակայն այդ դիմումները ցանկալի արդյունք չտվեցին: Միայն Ռումինիայի կառավարությունն առաջարկեց օգնել Հայաստանի Հանրապետությանը, սակայն այդպես էլ հաջողության չհասավ: Թուրքական զորքերը շարունակեցին հարձակումը: Թուրքիայի քեմալական կառավարության անհաշտ ու ռազմատենչ դիրքորոշումը Հայաստանի նկատմամբ պայմանավորված էր ստեղծված միջազգային բարենպաստ իրադրությամբ, մասնավորապես, Անտանտի ու Խորհրդային Ռուսաստանի միջև ռազմական առձակատումով: Կողմերից յուրաքանչյուրը ձգտում էր Թուրքիան օգտագործել իր շահերի համար: Հեղափոխական քարոզչությամբ բարոյալքված, հարևանների ոտնձգությունների դեմ անընդհատ պատերազմելու հետևանքով թուլացած հայկական բանակը պարտվեց:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ստիպ-

ված էր 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում ստորագրել «Հաշտության պայմանագիր» Թուրքիայի հետ, որով պատերազմը համարվում էր ավարտված և որոշվում էին երկու պետությունների միջև սահմանները: Թուրքիային էին անցնում Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը (ավելի քան 20,7 հազ. քառ. կմ), իսկ Նախիջևանի, Շարուրի, Շահթախթիի շրջանները հայտարարվում էին ժամանակավորապես Թուրքիայի հովանավորության ներքո, ուր հետագայում հանրաքվեի միջոցով հաստատվելու էր հատուկ վարչություն: 3-րդ հոդվածով Հայաստանին իրավունք էր վերապահվում Կարսի մարզում և Սուրմալուի գավառում հանրաքվե անցկացնելու պահանջ ներկայացնել, սակայն նույն տեղում ասվում էր, որ այդ տարածքները *«անվիճելի պատմական, էթնիկական և իրավական կապ ունեն Թուրքիայի հետ»*: Հայաստանի Հանրապետությունը գրկվում էր ընդհանուր զինապարտություն մտցնելու և բանակ պահելու իրավունքից. նա կարող էր ունենալ միայն 1500 զինվոր, 8 թնդանոթ և 20 գնդացի: 5-րդ հոդվածով Թուրքիայի կառավարության ներկայացուցչին, որը պետք է ժամաներ Երևան, իրավունք էր վերապահվում իր հայեցողությամբ տեսչություն կամ հետաքննություն կատարել վերը նշված պայմանների կատարման առնչությամբ: Հայաստանի կառավարությունը հրաժարվում էր Սևրի հաշտության պայմանագրից, ինչպես նաև անվավեր ճանաչում այն բոլոր պայմանագրերը, որ կնքվել են ի վնաս Թուրքիայի: Թուրքիայի կառավարությունն իրավունք էր ստանում վերահսկել Հայաստանի երկաթուղիներն ու հաղորդակցության ճանապարհները: 7-րդ հոդվածի համաձայն՝ *«Թուրքիայի կառավարությունը հրաժարվում է ներկա պատերազմի հետ կապված ծախսերի հատուցումից... Պայմանավորվող երկու կողմերը հրաժարվում են նաև համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կրած վնասները հատուցելու ամեն տեսակ պահանջներից»*: Այս հոդվածով Թուրքիայի կառավարությունն ազատվում էր ինչպես բնաջնջված, այնպես էլ արտաքսված հայերի ունեցվածքի հատուցումից, որի գումարը, ըստ Փարիզի հաշ-

տության կոնֆերանսի տվյալների, կազմում էր շուրջ 19 մլրդ ֆրանկ: Նույն օրը, Խորհրդային Ռուսաստանի ճնշմամբ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հրաժարվեց իշխանությունից: Հայաստանի նոր խորհրդային կառավարությունը չճանաչեց Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագիրը:

1921թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց բարեկամության և եղբայրության մասին պայմանագիր: Ըստ պայմանագրի առաջին հոդվածի՝ Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը համաձայնում էր չճանաչել Թուրքիային վերաբերող և Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կողմից չընդունված որևէ միջազգային պայմանագիր: Այս դրույթն առաջին հերթին ուղղված էր Սևրի հաշտության պայմանագրի դեմ, որը Թուրքիան ամեն կերպ ցանկանում էր չեղյալ հայտարարել: Պայմանագրի 1-ին հոդվածի վերջին մասը, 2-րդ և 3-րդ հոդվածները վերաբերում էին սահմանների հարցին: Թուրքիային էին անցնում ոչ միայն ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, այլև Կարսի մարզը, Կաղզվանի օկրուգը և Սուրմալուի գավառը: Պայմանագրում մտցվեց հատուկ հոդված, որի համաձայն՝ Հայաստանից անջատվում և Ադրբեջանի պետական ինքնիշխանությանն էին անցնում Նախիջևանի գավառը, Շարուր-Դարալագյազի գավառի մեծ մասը և Երևանի գավառի մի մասը: Նշվում էր, որ Նախիջևանի մարզում կազմվում է *«ինքնավար տարածք Ադրբեջանի հովանավորության ներքո, պայմանով, որ Ադրբեջանը սույն հովանավորությունը չի զիջի մի երրորդ պետության»*: Պայմանագրի 15-րդ հոդվածը նախատեսում էր, որ *«Ռուսաստանը պարտավորվում է Անդրկովկասյան հանրապետությունների նկատմամբ դիմել քայլերի, որպեսզի այդ հանրապետությունների կողմից Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերում անպատճառ ճանաչվեն սույն պայմանագրի այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են իրենց»*: Մոսկվայի պայմանագիրը խորապես հակասում էր հայ ժողովրդի շահերին և չէր նպաստում իր հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում համախմբվելու նրա ձգտմանը:

Կատարելով իր պարտավորությունները Մոսկվայի պայմանագրի համաձայն՝ Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունն ակտիվորեն մասնակցեց Թուրքիայի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև պայմանագրի նախապատրաստմանը: **1921թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ՌԽՖՍՀ մասնակցությամբ կնքվեց պայմանագիր մի կողմից՝ Խորհրդային Հայաստանի, Խորհրդային Վրաստանի, Խորհրդային Ադրբեջանի, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև**, որն աննշան տարբերությամբ կրկնում էր Մոսկվայի պայմանագիրը: Պայմանագրի 1-ին հոդվածով չեղյալ և ուժը կորցրած էին համարվում բոլոր այն պայմանագրերը, որոնք կնքվել էին անցյալում պայմանավորվող կողմերի միջև, բացառությամբ Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրի: Դրանով չեղյալ էր համարվում նաև Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: 2-րդ հոդվածով կողմերը չէին ճանաչում նախկինում Թուրքիային պարտադրված բոլոր միջազգային ակտերը, այդ թվում՝ Սևրի հաշտության պայմանագիրը: Թուրքիայի և Անդրկովկասի հանրապետությունների միջև ներկայումս գոյություն ունեցող սահմանը որոշվում էր պայմանագրի 4-րդ հոդվածով: Համաձայն 5-րդ հոդվածի՝ Նախիջևանի մարզը, որի բնակչության կեսից ավելին հայեր էին, կազմում էր ինքնավար տարածք Ադրբեջանի խնամակալության ներքո: 17-րդ հոդվածով, որը ներկայումս խախտվում է Թուրքիայի կառավարության կողմից, պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են *«...ձեռք առնել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները, որպեսզի պահպանվեն և որքան հնարավոր է արագ զարգանան երկաթուղային, հեռագրական և հաղորդակցության մյուս միջոցները, ինչպես նաև... սպահովվեն մարդկանց և սայրանքների ազատ փոխադրումները»*: Կարսի պայմանագիրը, փաստորեն, կրկնեց և վերահաստատեց Մոսկվայի պայմանագրի հիմնական դրույթները՝ ոտնահարելով Հայաստանի և հայ ժողովրդի կենսական շահերը:

Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ կառավարությունները փորձում էին Հայկական հարցը ծառայեցնել իրենց ծրագրերին և եր-

բեք լրջորեն չմտառնողներին հայ ժողովրդի ճակատագրով: 1921թ. հունվարին Փարիզում, Անտանտի գլխավոր խորհրդի նիստում, Ֆրանսիան հանդես եկավ Սևրի պայմանագիրը վերանայելու պահանջով: 1921թ. փետրվար-մարտին Լոնդոնում կայացած Անտանտի պետությունների և պատերազմում պարտված Գերմանիայի և Թուրքիայի մասնակցությամբ կայացած կոնֆերանսում Ֆրանսիայի և Իտալիայի առաջարկով քննարկվեց Սևրի հաշտության պայմանագրի վերանայման խնդիրը: Օգտվելով միջազգային նոր իրավիճակից և Անտանտի տերությունների միջև եղած հակասություններից՝ Անկարայի կառավարությունը պահանջեց վերականգնել նախապատերազմական սահմանները, բացառությամբ Կարսի մարզի: Ավետիս Ահարոնյանի և Պողոս Նուբարի ղեկավարած պատվիրակություններն ապարդյուն փորձում էին համոզել Անտանտի տերությունների ներկայացուցիչներին՝ իրագործել Սևրի պայմանագրի Հայաստանին վերաբերող հոդվածները և «վարչական ինքնավարություն» ստանալ ֆրանսիական ազդեցության ոլորտում գտնվող հայկական Կիլիկիայի համար: Սակայն կոնֆերանսը բավարարվեց միայն Թուրքիայի արևելյան նահանգների սահմաններում «Հայկական ազգային օջախ» ունենալու իրավունքի անորոշ ձևակերպմամբ, որը չընդունվեց թուրքական պատվիրակության կողմից:

1920-21թթ. ընթացքում Կիլիկիայի ֆրանսիական վարչությունը որևէ միջոց չձեռնարկեց հայ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ: Օգտվելով այդ հանգամանքից՝ տեղի թուրք պետական պաշտոնյաներն ու քեմալական զորքերը կազմակերպեցին 25 հազար հայերի կոտորածը և հայ բնակչության արտագաղթը Կիլիկիայից: **1921թ. հոկտեմբերին Անկարայում ստորագրված թուրք-ֆրանսիական համաձայնագրով** Կիլիկիան հանձնվեց Թուրքիային:

1922-23թթ. Լոզանի միջազգային կոնֆերանսն ավարտվեց մի շարք փաստաթղթերի ստորագրմամբ, որոնցից ամենակարևորը Լոզանի հաշտության պայմանագիրն էր, որով հաստատվեցին

Թուրքիայի արդի սահմանները՝ փաստորեն փոխարինելով Սևրի հաշտության պայմանագրին: Կոնֆերանսի աշխատանքների ընթացքում քննարկվեց նաև Հայկական հարցը: Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը պաշտոնապես չընդունվեց մասնակցել կոնֆերանսին, քանի որ նա այլևս չէր ներկայացնում Հայաստանը: Այդուհանդերձ, Ազգային պատվիրակության հետ համատեղ կոնֆերանսին ներկայացվեց մի հուշագիր, որն առաջարկում էր Հայկական հարցի երեք հնարավոր լուծում. ա) Հայկական ազգային օջախի ստեղծում, բ) Հայաստանի ընդարձակում՝ նրան կցելով Արևմտյան Հայաստանի մի մասը դեպի ծով ելքով, գ) հայկական ազգային օջախի ստեղծում Կիլիկիայում: Ազգային փոքրամասնությունների հարցի կապակցությամբ 1-ին հանձնաժողովն ու ենթահանձնաժողովը մի քանի նիստերում անդրադարձան Հայկական ազգային օջախի գաղափարին: Չնայած Անտանտի տերությունների ներկայացուցիչների հայանպաստ արտահայտություններին, թուրքական պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց հայկական ազգային օջախ ստեղծելու գաղափարը՝ պատճառաբանելով, որ Թուրքիայի ո՛չ արևելյան նահանգներում, ո՛չ էլ Կիլիկիայում չկա որևէ տարածք, որի բնակչության մեծ մասը թուրքեր չլինեն: Թուրքական պատվիրակությունը նաև նշում էր, որ Թուրքիան միջազգային իրավունքին համապատասխան պայմանագրեր է կնքել և *«բարիդրացիական հարաբերություններ»* հաստատել Խորհրդային Հայաստանի հետ: Վերջին անգամ Հայկական հարցը շոշափվեց 1-ին հանձնաժողովի 1923-ի հուլիսի 17-ի նիստում և, վերածվելով հայ գաղթականության հարցի, փոխանցվեց Ազգերի լիգային: Եվ արդեն կնքված պայմանագրում հիշատակություն անգամ չկար ո՛չ Հայաստանի, ո՛չ էլ հայերի մասին: Պայմանագրի 42-րդ հոդվածով թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր ապահովել Թուրքիայի ազգային փոքրամասնությունների աղոթարանների, գերեզմանոցների ու կրոնական մյուս հաստատությունների պաշտպանությունը:

Այսպիսով, ավելի քան 40 տարիների ընթացքում Օսմանյան

Թուրքիայի իրար հաջորդող կառավարողներին հաջողվեց հալածանքի, բռնի մահաբռնության, զանգվածային կոտորածների և տեղահանության քաղաքականության միջոցով, որի զագաթնակետը հանդիսացավ 1915-16թթ. Մեծ եղեռնը, մաքրել հայ բնակչությունից ոչ միայն հայերի բնօրրան Հայկական լեռնաշխարհը, այլև գրեթե ողջ կայսրության տարածքը: Ցեղասպանության հիմնական նպատակն էր կանխել և խափանել ազգային ինքնագիտակցության զարթոնք ապրող հայ ժողովրդի անվտանգ և անկախ կյանքով ապրելու արդարացի ու կենսական ձգտումը, ինչպես նաև եվրոպական տերությունների, Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի՝ Օսմանյան Թուրքիայի արևելյան նահանգներում հայերի համար հատուկ բարենորոգումներ անցկացնելու, ինքնավարություն տրամադրելու, իսկ հետագայում նաև անկախ ու միացյալ պետություն ստեղծելու մտադրությունները: Թուրքիայի կառավարողների կողմից հայ ժողովրդի դեմ իրագործված ռճիրը լիովին համապատասխանում է ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1948թ. **«Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին»** հատուկ կոնվենցիայի բնորոշմանը, ըստ որի՝ *«Ցեղասպանության տակ հասկացվում են այն գործողությունները, որոնք կատարվում են լրիվ կամ մասնակիորեն այս կամ այն ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խումբը ոչնչացնելու մտադրությամբ»:*

Չնայած 19-րդ դարի վերջին – 20-րդ դարի սկզբին հայ ժողովուրդը ենթարկվեց ծանրագույն փորձության և անցավ սարսափելի արհավիրքների միջով, սակայն կարողացավ վերապրել և անգամ վերականգնել պետականությունն իր բուն հայրենիքի արևելյան հատվածում, իսկ ցեղասպանությունից ու տեղահանությունից փրկվածները ցրվեցին աշխարհով մեկ՝ առաջացնելով հայ Սփյուռքը: Ամրապնդվելով և զարգանալով իրենց ապաստանած երկրներում, չկորցնելով ազգային ինքնագիտակցությունը՝ պապենական հողերից վտարված հայերը շարունակեցին պայքարը հանուն ազգային գոյատևման, կորսված հարազատ հողի իրավունքի

վերականգնման, ցեղասպանության միջազգային ճանաչման:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին, երբ այլևս ակնհայտ դարձավ Խորհրդային Միության հաղթանակը, խորհրդային կառավարությունը, Ստալինի ղեկավարությամբ, որդեգրեց Թուրքիայի նկատմամբ ճնշում գործադրելու քաղաքականություն, որի նպատակն էր տարածքային զիջումներ կորզել ԽՍՀՄ օգտին: 1945թ. մարտին խորհրդային կառավարությունը, ելնելով Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ստեղծված միջազգային նոր իրադրությունից, հայտարարեց **1925թ. բարեկամության և չեզոքության մասին խորհրդա-թուրքական պայմանագիրը** չեղյալ համարելու իր մտադրության մասին: 1945թ. հունիսին Մոսկվայում տեղի ունեցան խորհրդա-թուրքական բանակցություններ ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունները կարգավորելու շուրջ, ինչը պայմանավորված էր խորհրդային կառավարության կողմից ժամանակի ոգուն չհամապատասխանող և արմատական բարելավման կարիք ունեցող 1925թ. պայմանագրի չեղյալ հայտարարմամբ: Թուրքական կողմն առաջարկեց կնքել նոր դաշնակցային պայմանագիր: Դրան խորհրդային կողմը պատասխանեց, որ դեմ չէ որոշակի պայմաններով այդպիսի պայմանագիր կնքելուն, մասնավորապես, եթե Թուրքիան վերադարձնի ԽՍՀՄ-ին 1921թ. իվլած Կարսը և Արդահանը: Ընդ որում՝ Ստալինը նպատակ ուներ Կարսը միացնել Խորհրդային Հայաստանին, իսկ Արդահանը՝ Խորհրդային Վրաստանին: Միաժամանակ, խորհրդային կառավարությունը զորքեր կուտակեց խորհրդա-թուրքական սահմանի ողջ երկայնքով, ինչպես նաև գործուն քարոզչական աշխատանք սկսեց սփյուռքահայության շրջանում: Խորհրդային կառավարության այդ քաղաքականությունը լիովին համընկնում էր հայ ժողովրդի արդարացի ձգտումների՝ Թուրքիային անցած Կարսի շրջանը Հայաստանին վերադարձնելու և հայրենիք վերադառնալու հետ: Սփյուռքահայ կազմակերպություններն ու գործիչներն այդ պահանջով դիմեցին հաղթող տերությունների ղեկավարներին, Միավորված Ազգերի Կազմակեր-

պոլոյան Ման Ֆրանցիսկոյի հիմնադիր կոնֆերանսին (1945թ. ապրիլ), ԽՍՀՄ, ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Բեռլինի կոնֆերանսին (1945թ. օգոստոս), արտաքին գործերի նախարարների խորհրդի Լոնդոնի նստաշրջանին (1945թ. սեպտեմբեր), երեք տերությունների արտաքին գործերի նախարարների Մոսկվայի խորհրդակցությանը (1945թ. դեկտեմբեր), ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի Լոնդոնի 1-ին նստաշրջանին (1946թ. հունվար) և: 1945թ. նոյեմբերի 29-ին Գևորգ Զ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը դիմեց ԽՍՀՄ, ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարներին՝ պահանջելով Խորհրդային Հայաստանին միացնել Թուրքիայի կողմից բռնագրավված տարածքները: Երեք դաշնակից տերությունների ղեկավարների 1945թ. Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսում, ի թիվս այլ հարցերի, քննարկվեց նաև ԽՍՀՄ-Թուրքիա տարածքային խնդիրը: Սակայն Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ ղեկավարները մերժեցին հարցի հետագա քննարկումը՝ հրաժարվելով խորհրդա-թուրքական սահմանի փոփոխությունից: Արևմտյան դաշնակիցների կողմից բարձրացված խնդիրը չխրախուսելու, Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունն ամեն գնով պաշտպանելու, ինչպես նաև այդ երկրին հսկայական տնտեսական օգնություն տրամադրելու պայմաններում խորհրդային կառավարությունը հրաժարվեց հարցի հետագա հետապնդումից: 1953թ. մայիսի 30-ին խորհրդային կառավարությունը հայտարարեց, որ *«հանուն բարիդրացիական հարաբերությունների պահպանման և խաղաղության ու անվտանգության ամրապնդման Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունները հնարավոր գտան հրաժարվել Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած իրենց տարածքային պահանջներից... Այդպիսով, խորհրդային կառավարությունը հայտարարում է, որ Խորհրդային Միությունը տարածքային ոչ մի պահանջ չունի Թուրքիայից»*: ԽՍՀՄ-ի նման դիրքը հաստատվեց հետագայում ևս՝ միջազգային մի շարք փաստաթղթերում:

Համաշխարհային հանրության կողմից հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու սփյուռքահայության պայքարն առավել

գործուն դարձավ 1960-ական թթ. կեսերից՝ հայերի ցեղասպանության 50-ամյակի նախօրեին: 1965-ից, ստալինականության կողմից պարտադրված լուրջությունից հետո, Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը սկսեց ամեն տարվա ապրիլի 24-ին նշել Հայոց եղեռնի տարելիցը, Երևանում կառուցվեց Հայոց եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված Ծիծեռնակաբերդի հուշակոթողը, իսկ հետագայում՝ Հայաստանի Հանրապետության անկախության օրոք, ցեղասպանության թանգարանը, արագորեն սկսեց զարգանալ քաղաքական հայագիտությունը, հրատարակվեցին բազմաթիվ գիտական աշխատություններ և փաստաթղթերի ժողովածուներ: **1988թ. նոյեմբերի 22-ին ՀՄՍՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Օրենք Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915թ. ցեղասպանության դատապարտման մասին»:**

1960-ական թթ. սկսած՝ նկատելիորեն ուժեղացավ համաշխարհային հանրության հետաքրքրությունը Հայկական հարցի նկատմամբ, այն քննարկվեց միջազգային տարբեր կազմակերպություններում: Հայոց ցեղասպանության հարցը դարձավ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Փոքրամասնությունների խտրականության կանխման և պաշտպանության ենթահանձնաժողովի քննարկման առարկա: 1973թ. Ռուանդայի ներկայացուցչի կողմից Ենթահանձնախմբի 26-րդ նստաշրջանի համար պատրաստված հատուկ զեկույցի 30-րդ կետում նշվում էր. *«Անցնելով արդի դարաշրջանին՝ կարելի է նշել հայերի կոտորածներին վերաբերող լիակատար փաստագրության գոյությունը, որոնք նկարագրված են որպես «20-րդ դարի ցեղասպանության առաջին դեպք»:* Ձեկույցն արժանացավ բարձր գնահատականի և ընդունվեց միաձայն: 1985թ. օգոստոսին, նույն ենթահանձնախմբի 38-րդ նիստում քննարկվեց Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցչի զեկույցը՝ նվիրված ցեղասպանության ոճրի կանխարգելմանն ու նրա համար պատժի հարցին, որում հատուկ տեղ էր հատկացվել հայերի ցեղասպանությանը: Ձեկույցի 24-րդ կետը *«հայերի 1915-16թթ. օսմանյան կոտորածը»* բնորոշում էր որպես ցեղասպանության

օրինակ: Նշվում էր, որ «անկախ իշխանությունների և վկաների արժանահավատ գնահատմամբ, հայ բնակչության կեսից ավելին, ըստ երևույթին, սպանվել կամ մահվան քարավաններ է ուղարկվել: Դա հաստատվում է ԱՄՆ, Գերմանիայի և Մեծ Բրիտանիայի արխիվային փաստաթղթերով, ինչպես նաև այն ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում ներկայացված, այդ թվում՝ նրա դաշնակից Գերմանիայի, դիվանագետների վկայություններով»:

Հայկական ցեղասպանության հարցին հատուկ նվիրվեց **Փարիզի Ժողովուրդների մշտական ասյանի նիստը (1984թ. ապրիլ)**, որը որոշեց. 1) հայ ժողովուրդը մի ժողովուրդ է, որի հիմնարար և անհատական իրավունքները պետք է պահպանվեին և այսօր էլ պետք է պահպանվեն միջազգային իրավունքին համապատասխան, 2) ցեղասպանությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի սահմանմամբ՝ հայ ժողովրդի բնաջնջումը բռնագաղթի և գանգվածային սպանությունների միջոցով, ցեղասպանություն է, 3) երիտթուրքերի կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում այդ ցեղասպանության, 1915-1917թթ. կատարած գործողությունների համար, 4) հայերի ցեղասպանությունը նաև «*միջազգային հանցագործություն*» է, որի պատասխանատվությունը պետք է կրի թուրքական պետությունը չխուսափելով դրանից այն ժամանակվա և ներկայիս թուրքական պետության հաջորդայնության բացակայության պատճառաբանությամբ, 5) այդ պատասխանատվությունը պարտավորեցնում է պաշտոնապես ճանաչել ցեղասպանության փաստը և իբրև հետևանք՝ հատուցել հայ ժողովրդին պատճառած վնասը, 6) ՄԱԿ-ը և նրա յուրաքանչյուր անդամ իրավասու են պահանջել այդպիսի ճանաչում և այդ գործում անջակցել հայ ժողովրդին:

Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի համագումարը (ԱՄՆ) 1989թ. մայիսին միաձայն որոշում ընդունեց հայերի ցեղասպանության մասին: Որոշումը խորհրդի անդամ բոլոր եկեղեցիներին կոչ էր անում «դիմել իրենց երկրների կառավարություններ-

րին՝ ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա հայերի ցեղասպանության փաստը ընդունելու նպատակով»: Թուրքիայից նաև պահանջվում էր «ազատել զավթած Հայաստանը և ապահովել իրենց հայրենիք վերադառնալու սփյուռքահայերի իրավունքը», «ձեռնամուխ լինել վերջին 75 տարում երկրում ավերված ավելի քան երկու հազար տաճարների ու եկեղեցիների վերաշինմանն ու վերանորոգմանը»:

1987թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանն ընդունեց բանաձև «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին»: Փաստաթղթի ներածականում նշվում էր, «որ թուրքական կառավարությունը մինչև օրս հրաժարվելով ընդունել 1915-ի ցեղասպանությունը՝ դրանով շարունակում է հայ ժողովրդին գրկել սեփական պատմությունն ունենալու իրավունքից...», որ հայերի պատմականորեն ապացուցված ցեղասպանությունը մինչև օրս չի ստացել ո՛չ քաղաքական դատապարտում, ո՛չ համապատասխան հատուցում...», որ Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության ընդունումը հետախույզ կոչվող որպես հայերի նկատմամբ բարոյական ռեպրիլիտացիայի խորապես մարդկային քայլ, որը միայն պատիվ կրերի թուրքական կառավարությանը...»: Բանաձևի առավել կարևոր դրույթներից է հետևյալ կետը. «...Օսմանյան կայսրության մեջ հայ բնակչության հանդեպ 1915-17-ին գործադրված ողբերգական իրադարձությունները, համաձայն ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիայի, հանդիսանում է ցեղասպանություն»: Եվրախորհրդարանը Եվրոպական խորհրդից պահանջում էր ճնշում գործադրել թուրքական ներկա կառավարության վրա՝ 1915-17-ին կազմակերպված հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու համար և նպաստել Թուրքիայի և հայերի լիազոր ներկայացուցիչների միջև քաղաքական երկխոսություն հաստատելու գործին: **2005թ. սեպտեմբերի 28-ի Եվրոպական Միությանը Թուրքիայի անդամակցությանը վերաբերող բանաձևում** Եվրախորհրդարանը վերա-

հաստատեց հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող իր դիրքորոշումը: Եվրախորհրդարանը, մասնավորապես, «*կոչ է անում Հանձնաժողովին և Խորհրդին պահանջել թուրքական իշխանություններից ճանաչել հայերի դեմ իրագործված 1915թ. ցեղասպանության պատմական իրողությունը և անհապաղ բացել սահմանը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև...*»:

Հայ ժողովրդի հանդեպ իրագործված հանցագործությունը որպես ցեղասպանություն են ճանաչել Արգենտինան, Բելգիան, Լեհաստանը, Լիբանանը, Լիտվան, Կանադան, Կիպրոսը, Հունաստանը, Շվեյցարիան, Ռուսաստանը, Սլովակիան, Ուրուգվայը, Ֆրանսիան և այլ պետություններ: Սակայն Թուրքիան ոչ միայն շարունակում է վարել հայերի ցեղասպանության փաստը չճանաչելու և մերժելու քաղաքականություն, այլև Հայաստանի Հանրապետության անկախացումից ի վեր հրաժարվում է դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ:

Օսմանյան Թուրքիան և իր իրավահաջորդները լիակատար պատասխանատվություն են կրում այն ծանր հետևանքների համար, որոնց ենթարկվել են հետագա պատմության ընթացքում և ենթարկվում են ներկայումս հայ ժողովուրդն ու Հայաստանը: **1991թ. սեպտեմբերի 21-ի Հայաստանի անկախության մասին Հռչակագրում** նշվում է. «*Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թվականին Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին*»: Ներկա պայմաններում, ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Սփյուռքի հասարակայնության կողմից Հայկական հարցի լուծումն ընկալվում է որպես հայության ձգտումը՝ միջազգային ընկերակցության օգնությամբ և միջազգային իրավունքի շրջանակներում վերականգնել պատմական արդարությունը, ստեղծել իրական պայմաններ հայ ժողովրդի խաղաղ զարգացման և համախմբման համար: Հայաստանի Հանրապետությունը, իբրև հայրենաբնակ և աշխարհասփյուռ հայության ազգային շահերի արտահայտիչ, շարունակում է իր պայքարը Եղեռնի ճանաչման և դատապարտ-

ման համար: Ընդգրկելով ցեղասպանության ճանաչման հարցը Հայաստանի արտաքին քաղաքականության օրակարգում՝ հանրապետության կառավարությունը ներկայումս իր առջև նպատակ է դնում հասնել ցեղասպանության ճանաչմանը միջազգային հանրության և Թուրքիայի կողմից՝ չդիտելով այն որպես նախապայման այդ երկրի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համար: Ներկա աշխարհաքաղաքական իրավիճակում ցեղասպանության ճանաչումը Թուրքիայի կողմից Հայաստանի համար նաև կարևորագույն անվտանգության երաշխիք է: Ցեղասպանության՝ որպես ոչ միայն իբրև մի ժողովրդի հետ կատարված ողբերգության, այլև 20-րդ դարի սկզբին կատարված համամարդկային նշանակության ոճրագործության միջազգային ճանաչումը Հայաստանի կառավարության կողմից դիտարկվում է նաև որպես մի իրողություն, որը պետք է ունենա կանխարգելիչ նշանակություն մարդկության ապագայի համար:

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС И ГЕНОЦИД АРМЯН

Армянский вопрос – это совокупность проблем политической истории армянского народа, связанных с освобождением Армении от иноземного ига, восстановлением суверенной государственности на Армянском нагорье, осуществляемой правящими кругами Османской империи в конце 19 – начале 20 вв. политикой целенаправленного уничтожения и искоренения армянского населения путем массовой резни и депортации, оказываемым вследствие этого давлением европейских стран, принуждающих османское правительство к проведению специальных реформ для армян, национально-освободительной борьбой армянского народа, международным признанием Геноцида. Армянский вопрос – само возникновение которого изначально связано с утратой армянской государственности, а в дальнейшем, начиная с 70-х гг. 19 в., с резким ухудшением положения армян, проживающих на территории Османской империи, и пробуждением национального самосознания – стал составной частью Восточного вопроса и сыграл важную роль в международных отношениях, ближневосточной политике крупных держав в их борьбе за сферы влияния в Османской империи и разделе ее владений.

Накануне русско-турецкой войны 1877–78 гг. Армения была разделена между Османской империей и Россией. Эти армянонаселенные части исторической Армении условно называются Западной Арменией и Восточной Арменией. Топоним «Западная Ар-

мения» вошел в обиход еще после 387г., когда царство Великой Армении было разделено между Сасанидской Персией и Римской империей. Западная Армения оказалась под владычеством Османской Турции согласно подписанному с Персией **Амасийскому договору 1555г.**, а Восточная Армения окончательно отошла к России по подписанному в результате **русско-персидской войны 1826–28гг. Туркманчайскому договору.**

В первой половине 19в. крупнейшее на Ближнем Востоке государство – Османская империя, стало объектом конкурентной борьбы между ведущими державами Европы. Руководствуясь собственными интересами и не желая допускать политического или экономического преобладания соперников в Османской империи, каждая из держав прикрывала свои амбиции лишенным всякого смысла принципом «*статус-кво*» империи, который играл на руку султанскому самодержавию в его реакционной внутренней политике.

С этнической точки зрения, Османская империя представляла собой конгломерат более 60 наций и племен, находящихся на разных ступенях социально-экономического и политического развития, принадлежащих к различным культурным и религиозно-конфессиональным общностям. Укрепление экономического положения христианских народов, пробуждение национального самосознания и усиление давления европейских держав дискредитировали проводимую султанскими властями политику всеобщей исламизации.

Используя тяжелое положение христианских народов Османской империи, и в частности армян, в качестве предлога для давления на Высокую Порту (османское правительство) и вмешательства в ее дела, великие державы не только не улучшали, но и ухудшали положение национальных меньшинств. В христианском населении, которое стремилось к освобождению из-под многовекового турецкого ига, султанское правительство усматривало угрозу для будущего своей полиэтнической и поликонфессио-

нальной империи. Стремясь предотвратить ее распад и вывести страну из крайней отсталости, в середине 19в. султанское правительство обнародовало программу реформ *«Гюльханейский хатт-и шериф»*, декларировавшую неприкосновенность жизни, имущества и чести всех подданных, равенство прав мусульман и христиан, преобразования в экономической жизни страны. Однако, в результате противодействия реакционных мусульманских кругов, реформы остались на бумаге. Возникшая в период Крымской войны 1853–56гг. новая кризисная ситуация, а также осуществляемое Великобританией, Францией и Австро-Венгрией давление вынудили султанское правительство в 1856г. издать *«Хатт-и-Хумаюн»* (рескрипт о реформах), предоставляющий дополнительные права христианам. Эти реформы также остались половинчатыми и не внесли существенных изменений ни в государственную и общественную жизнь, ни в положение угнетенных народов.

В Западной Армении и других частях Османской империи проживало более 3 млн армян, которые подвергались национальной, экономической, политической и религиозной дискриминации и преследованиям. С 60-х гг. 19в. заметно усиливается армянская национально-освободительная борьба в Западной Армении (восстания в Ване и Зейтуне в 1862г., в Муше – в 1863г.). Русско-турецкая война 1877–78 гг. завершилась победой России. На Балканском фронте русские войска вплотную подошли к Константинополю, на Кавказском – овладели почти всей Западной Арменией. Результаты русско-турецкой войны, успешное национально-освободительное движение балканских народов воодушевили армян в их движении за свое национальное освобождение, объединение двух частей Армении под протекторатом России. Захватническая политика Российской империи, занимаемая ею позиция «покровителя» христианских народов Османской империи объективно совпадали с жизненными интересами армянского народа по освобождению от турецкого ига.

Впервые Армянский вопрос получил свое отображение в подписанном **в 1878г. в Сан-Стефано русско-турецком договоре**. В ст. 16 этого договора говорится: *«Ввиду того, что очищение русскими войсками занимаемых ими в Армении местностей, которые должны быть возвращены Турции, могло бы подать там повод к столкновениям и усложнениям, могущим вредно отразиться на добрых отношениях обоих государств, Блистательная Порта обязуется осуществить, без замедления, улучшения и реформы, продиктованные местными потребностями в областях, населенных армянами, и оградить безопасность последних от курдов и черкесов»*. Согласно ст. 19 договора, к России отошли Карс, Ардаган, Баязет, Батуми, Олти, Ардануш, Ардвин, Алашкерт, Кахзван, Хумар. Хотя в новейшей истории армяне и Армения впервые упоминались в международном договоре, очевидно, что русская дипломатия не собиралась бороться за суверенитет Западной Армении, как это имело место в случае с балканскими народами. Россия ограничилась лишь ролью «покровителя» западных армян, следящего за осуществлением реформ на оккупированных территориях. Но правительство России, принимая во внимание опасность, грозящую армянам после вывода русской армии, придало силу международного права необходимость осуществления Высокой Портой реформ в Армении.

Однако договор был подписан в условиях напряженной международной обстановки, Россия оказалась перед лицом сильной англо-австрийской коалиции. Правительство Великобритании незамедлительно приняло меры, дабы лишить Россию плодов военной победы. В создавшихся неблагоприятных условиях Россия вынуждена была подписать **30 мая 1878г. секретное соглашение с британским правительством**, по которому отказывалась от завоеванных ею в Западной Армении Алашкертской долины и города Баязет. Кроме того, вопросами реформ в Армении отныне должна была заниматься не только Россия, но и Великобритания. Британс-

кому правительству удалось также **принудить Высокую Порту 4 июня 1878г. подписать тайную Кипрскую конвенцию**, согласно которой Великобритания оккупировала остров Кипр, взамен обязуясь вернуть армянские территории, захваченные Россией в ходе войны, а также защищать территориальную целостность и интересы Османской империи.

Более того, Великобритания и Австро-Венгрия явились инициаторами созыва международного конгресса, цель которого заключалась в том, чтобы не позволить России сполна воспользоваться плодами своей победы в войне. Накануне созыва **Берлинского конгресса (13 июня – 13 июля 1878г.)**, для ведения переговоров с правительствами европейских государств в пользу решения Армянского вопроса, в Европу была направлена армянская национальная делегация во главе с Мкртичем Хримяном (армянский общественно-политический деятель, в 1869–73гг. – армянский патриарх Константинополя, в 1893–1907гг. – Католикос Всех Армян). Не добившись реальных гарантий, делегация прибыла в Берлин, однако на заседания открывшегося здесь конгресса не была допущена. На Берлинском конгрессе, в результате пересмотра условий Сан-Стефанского договора, западноевропейской дипломатии удалось лишить Россию монопольной роли в Армянском вопросе. В ст. 61 **Берлинского трактата** отмечалось, что *«Блистательная Порта обязуется осуществить, без дальнейшего промедления, улучшения и реформы, продиктованные местными потребностями в областях населенных армянами, и обеспечить их безопасность от черкесов и курдов. Она будет периодически сообщать о мерах, принятых ею для этой цели, державам, которые будут наблюдать за их применением»*. Согласно ст. 60, к России присоединялись Карс, Ардаган и Батуми со своими областями, а Алашкертская долина и Баязет возвращались Османской империи. Если согласно ст. 16 Сан-Стефанского договора присутствие русских войск в Западной Армении являлось реальной гарантией осуществления реформ, то из ст. 61 Берлинского трактата не ясно,

как европейские державы будут контролировать осуществляемые Высокой Портой мероприятия. В Сан-Стефанском договоре упоминалась Армения, а в Берлинском трактате говорится только об армянонаселенных областях. Великобритания вообще избегала упоминания топонима «Армения», дабы в будущем исключить возможность создания даже автономной области. Пользуясь благоприятными проявлениями британской политики, нечеткими, размытыми формулировками ст. 61, сразу же после Берлинского конгресса султан Абдул Гамид II начал осуществлять антиармянскую политику, дабы с помощью передела административных единиц и физического уничтожения армянского населения ликвидировать само понятие *«армянонаселенные области»*.

Наиболее активную позицию в требовании реформ для Западной Армении в конце 70-х – начале 80-х гг. 19в. заняла Великобритания. По инициативе британской дипломатии в 1880г. европейские державы представили султанскому правительству совместные ноты с требованием незамедлительно осуществить принятые им обязательства по осуществлению реформ. Заинтересованная политика Великобритании в Армянском вопросе обуславливалась стремлением Англии дистанцировать Россию от Западной Армении, а также с помощью постоянного давления на Высокую Порту добиться оккупации Египта.

Понимая, какую роль может сыграть Армянский вопрос в политике держав, правительство Абдул Гаида II решило покончить с Армянским вопросом, усилив преследования в отношении армянского населения империи, разжигая мусульманский фанатизм и антиармянские настроения, поощряя постоянные грабежи и убийства, произвол и беззаконие местных властей, попытки насильственного обращения армян в ислам, бесчинства курдских племен, ужесточив цензуру, создав курдскую иррегулярную конницу. В результате этой политики в конце 80-х – начале 90-х гг. 19в. армянское национально-освободительное движение вступило в новый этап, воз-

никли армянские политические партии, в Западной Армении усилилась освободительная борьба (восстания в Зейтуне, Ване, Васпуракане, Сасуне, Алашкерте).

В августе-сентябре 1894г. султанское правительство организовало резню армян Сасуна, в результате которой было убито около 10 тыс. человек. Под давлением европейских держав и общественного мнения Европы султанское правительство было вынуждено создать комиссию по расследованию Сасунских событий с участием представителей Великобритании, России и Франции. В апреле 1895г. английское правительство выработало проект реформ, согласно которому Западной Армении фактически предоставлялась автономия под эгидой европейских держав. После того, как Франция и Россия присоединились к требованиям реформ, **11 мая 1895г. Высокой Порте был представлен измененный вариант английского проекта**, который состоял из следующих основных предложений: уменьшение числа вилайетов (губерний); выбор и назначение вали (губернаторов) с полуофициального согласия упомянутых держав; всеобщая амнистия армянских политзаключенных, возвращение депортированных армян и армян-беженцев; улучшение судебной системы и состояния тюрем; назначение одобренного державами верховного комиссара, контролирующего проведение реформ; формирование постоянной контрольной комиссии, состоящей из государственных чиновников: трех мусульман и трех христиан; выплата компенсаций армянам, ставшим жертвами событий в Сасуне, Талворике и других местах; свобода вероисповедования; сохранение привилегий армян; улучшение положения армянского населения других областей Малой Азии; осуществление административных реформ, связанных со статусом должностных лиц в вилайетах, полицией и жандармерией, контролем и налогообложением курдских конных полков «*гамидие*». Отрицательная позиция стран Тройственного Союза (Германия, Австро-Венгрия, Италия) незамедлительно отразилась в обнародованном 3 июня ответе Абдул Гамида

на эти предложения, который фактически целиком отверг «майскую программу».

17 сентября 1895г. армяне провели в Константинополе мирную манифестацию против затягивания султанским правительством введения реформ. В ответ османское правительство организовало резню в столице, в результате которой погибло 6 тыс. армян. 15 октября Абдул Гамид принял послов европейских держав, которые потребовали в целях сохранения целостности империи, удовлетворения общественного мнения Европы и успокоения армян провести реформы в Западной Армении. Заявив 20 октября о скором введении реформ, султанское правительство не только их не осуществило, но и, используя противоречия между европейскими державами, с сентября 1894г. по январь 1896г. организовало массовую резню армянского населения Османской империи. В некоторых областях армяне прибегли к самообороне (в 1895г. в Зейтуне и в 1896г. в Ване). В августе 1896г. группа армян захватила константинопольский «Оттоманский банк», дабы обратить внимание европейских держав на Армянский вопрос и ускорить осуществление армянских реформ. Хотя благодаря вмешательству европейских держав инцидент в Константинополе был исчерпан, однако султанские власти использовали его как повод для организации в столице империи новой резни, в результате которой погибло более 10 тысяч армян. Константинопольская резня 1896г. перекинулась на территорию всей Османской империи, приняв еще более жестокий и повсеместный характер. В течение 1894–96 гг. в Османской империи было истреблено свыше 300 тыс., эмигрировали и подверглись насильственной исламизации около 200 тыс. армян.

В октябре 1896г. британское правительство обратилось к правительствам европейских держав и, обосновав необходимость совместных шагов в решении Армянского вопроса, предложило созвать конференцию держав для окончательного урегулирования ближневосточного кризиса. В декабре 1896 – феврале 1897 гг. созванная в

Константинополе конференция послов европейских держав разработала новый проект армянских реформ, однако он также был предан забвению из-за начавшейся греко-турецкой войны.

В начале 20в. британская дипломатия отказалась от какого-либо вмешательства в Армянский вопрос, опасаясь ускорить процесс раздробления Малой Азии, который мог закончиться не в ее пользу, и все еще надеясь, что турецкие власти попытаются путем реформ улучшить положение в армянских областях. Однако пришедшее к власти в 1908г. правительство младотурок не только не собиралось проводить какие бы то ни было реформы в восточных провинциях страны, но и разжигало межнациональную рознь, поощряло и вдохновляло беззакония местных властей, захват принадлежащих армянам земель, заселение прибывших с Балкан беженцев, разрушительные нападения курдских отрядов на армянские селения, грабеж и резню армян. В апреле 1909г. младотурки осуществили резню армян вилайета Адана, жертвами которой стали более 30 тысяч человек.

Несмотря на различия в программах и методах деятельности армянских национальных партий, они были едины в вопросе освобождения западных армян, создания независимого армянского государства. Однако армянские политические организации так и не сумели сплотиться для создания мощного единого национального движения на примере других угнетенных народов империи. Не имели успеха и попытки создания единого фронта с другими не-турецкими народами империи (в частности, курдами). Напротив, турецким властям удалось использовать курдские племена в своих целях, настроить их против армянского населения.

В 1912–14 гг., когда в результате подъема национально-освободительного движения балканских народов турецкому деспотизму был нанесен новый удар, Армянский вопрос вновь стал предметом дипломатических переговоров между великими державами и Турцией. Вокруг вопроса о реформах в Западной Армении началась сложная

борьба, продолжавшаяся до начала мировой войны 1914–18 гг. В 1913г. правительство России представило европейским державам проект армянских реформ, который был рассмотрен на совещании послов в Константинополе. Проект, подготовленный российским посольством на основе майской программы 1895г. и предложений армянского патриархата Константинополя, предлагал образовать одну область из 6 армянских вилайетов (Эрзрум, Ван, Битлис, Диарбекир, Харберд, Себастья). Генерал-губернатором Армянской области должен был быть христианин – оттоманский подданный, или европеец, который назначался сроком на 5 лет с согласия великих держав. Ему должна была принадлежать вся исполнительная власть области, право назначать и увольнять всех административных служащих (в том числе судей). Генерал-губернатору подчинялись полиция и жандармерия, при необходимости в его распоряжение предоставлялись также войска. При генерал-губернаторе должен был действовать административный совет с шестью советниками (3 мусульман и 3 христиан). Предполагалось также распустить курдские конные отряды «гамидие» и запретить заселение в Армянской области мусульманских переселенцев с Балкан. Державы должны были наблюдать за исполнением всех этих постановлений.

Великобритания и Франция в основном были согласны с русским проектом, однако Германия и другие государства Тройственного союза выступили решительно против основных положений русского проекта, предложив принять за основу обсуждения турецкую программу реформ, которая сохраняла прежнюю форму организации вилайетов и всячески избегала иностранного контроля. В условиях жесткой дипломатической борьбы **России удалось 26 января 1914г. навязать Турции соглашение о реформах в Армении**, согласно которому Западная Армения делилась на два сектора (Эрзерум, Трапезунд, Себастья и Ван, Битлис, Харберд и Диарбекир), управление которыми передавалось двум иностранным гене-

ральным инспекторам, назначаемым с одобрения великих держав. Хотя соглашение было ущербным и не предоставляло армянам тех широких прав автономии, которые были предусмотрены в русском проекте, однако оно обеспечивало благоприятные условия для будущего развития Западной Армении. Однако утвержденные державами два инспектора – Вестененк (Голландия) и Гоф (Норвегия), не успели приступить к своим обязанностям. Воспользовавшись начавшейся Первой мировой войной, младотурецкое правительство объявило недействительными соглашение и подписанные с инспекторами договора.

Вступая в мировую войну на стороне германского блока, правящие круги Турции надеялись осуществить свои давно вынашиваемые планы устранения России с Кавказа, создания «Великого Турана», в котором должны были объединиться мусульманские народы Ближнего Востока, Кавказа, России, Средней Азии. На пути достижения этой цели препятствием воспринималась не только Россия, но и армянский народ, проживавший в двух частях Армении – Западной и Восточной. Программа уничтожения армянского народа опиралась и целиком исходила из всей предыдущей погромной политики. Война предоставила турецкому правительству удобную возможность для осуществления геноцидальной программы и, вместе с тем, оправдания своих преступлений военной ситуацией.

В октябре 1914г. на секретном совещании под председательством министра внутренних дел Талаат-паши был образован специальный орган – *Исполнительный комитет трех*, в состав которого вошли предводители младотурок Назим, Бехаэтдин Шакир и Шюкри. Комитет получил широкие полномочия, оружие и деньги. Власти организовали специальные отряды, как «*Тешкилат и махсусе*», состоявшие преимущественно из освобожденных из тюрем преступников и прочего уголовного элемента. Они экипировались, вооружались и отправлялись в армянские области для организации беспорядков и межнациональных столкновений.

В феврале 1915г. военный министр Энвер-паша отдал приказ об уничтожении армян, служащих в турецкой армии. 24 апреля и в последующие дни в Константинополе были арестованы и депортированы вглубь Анатолии примерно 800 человек – писатели, журналисты, врачи, ученые, представители духовенства, в том числе армянские депутаты парламента. Часть из них погибла по пути, остальные – сразу же по прибытии на место ссылки. **24 мая правительства Великобритании, Франции и России выступили с совместным заявлением**, в котором отмечалось, что *«в Армении происходит резня армян курдами и турками, при явном попустительстве, а иногда и прямом содействии оттоманских властей»*. Это заявление можно считать первым международным документом, осуждающим Геноцид армян, который охарактеризовал злодеяния в отношении армян как новые преступления Турции *«против человечества и цивилизации»*, личную ответственность за которые несут все члены Высокой Порты, а также местные власти.

С мая – июня началась массовая депортация и резня армянского населения Западной Армении (вилайеты Ван, Эрзрум, Битлис, Харберд, Себастья, Диарбекир), Киликии, Западной Анатолии и других местностей. Выводившиеся из мест своего постоянного проживания армяне сводились в караваны, которые направлялись в глубь империи, в Междуречье и Сирию, где для них создавались специальные лагеря. Армяне уничтожались как в местах своего проживания, так и по пути в ссылку. Сотни тысяч армян погибли также от голода, болезней и эпидемий. Тысячи армян были уничтожены в лагерях Рас-ул-Айна, Дейр-эз-Зора и др. В результате осуществления этой чудовищной программы под видом выселения из прифронтовой полосы была организована массовая депортация и резня около полутора миллиона армян. Западная Армения лишилась своего автохтонного армянского этноса.

В результате успешных действий русских войск на Кавказском фронте к 1916г. большая часть Западной Армении была завое-

вана Россией. Это обстоятельство стимулировало оживление переговоров между Англией и Францией по вопросу о разделе территорий Османской империи. **В мае 1916г. Англия и Франция подписали тайное соглашение Сайкс-Пико** о разделе азиатских владений Османской империи. В документе не было никаких упоминаний о независимости или самостоятельности Армении, будущем армянского народа. Соглашение предусматривало создание пяти зон: «*синей*», включавшей Западную Сирию, Ливан, Киликию с частью юго-восточной Анатолии (Айнтап, Урфа, Мардин, Диарбекир и область Хаккиари), которая отходила в непосредственное владение Франции; «*красной*», включавшей южный и центральный Ирак и палестинские порты Хайфу и Акку, которая переходила к Великобритании; в «*коричневой*» зоне (остальная часть Палестины) устанавливалось международное управление по согласованию с Россией и другими странами. Восточная Сирия и Мосул включались в сферу влияния Франции (зона «*А*»); Заиорданье и северная часть Багдадского вилайета – в сферу влияния Великобритании (зона «*В*»). Отходившие к России территории (в том числе Западная Армения) должны были составить «*желтую*» зону. Через год после объявления Италией войны Германии на карте возникли также «*зеленая*» зона (юго-западная Анатолия) и зона «*С*» (часть западной и центральной Анатолии), предназначенные для Италии.

В июне 1916г. на занятой Россией части Западной Армении было создано *Военное генерал-губернаторство занятых по праву войны областей Турции*. Если накануне войны и в первый ее период царизм представлялся в роли защитника проживавших в Турции христиан, в частности армян, протестовал в связи с погромами и выселением армян, создавал добровольческие отряды, то теперь он стремился исключить Армянский вопрос из сферы деятельности русской дипломатии, свести к нулю политическое значение армян. Занятые по праву войны армянские вилайеты должны были быть превращены в обычные окраинные губернии царс-

кой России, практически лишённые армянского населения.

Сформированное после победы Февральской революции 1917г. в России Временное правительство решением от 25 апреля 1917г. взяло в свое ведение управление занятыми территориями Западной Армении. Депортированным и сосланным армянам разрешалось вернуться в свои дома. Вместе с тем Временное правительство продолжило политику царизма в Западной Армении, всячески попирая право армянского народа на самоопределение. С мая 1917г. на русско-турецком фронте создалось положение неофициального перемирия. Однако здесь, как и на Западном фронте, солдаты были охвачены революционными настроениями. Стремление русских солдат оставить фронт и возвратиться домой особенно усилилось после Октябрьского переворота 1917г. Кавказский фронт оголялся, что создавало благоприятные условия для турецкой интервенции.

Пришедшее к власти в России советское правительство 29 декабря 1917г. приняло *Декрет «О Турецкой Армении»*, который признавал право армянского народа на свободное самоопределение, восстановление издавна утраченной государственности. Советское правительство официально заявляло, что защищает *«право Западной Армении на свободное самоопределение, вплоть до полной независимости»*. Осуществление декрета во многом зависело от организации и сплочения армянских национальных сил, мобилизации всех возможностей для наведения порядка в регионе, создания милиции, пресечения массового дезертирства, использования частей русской армии и, самое главное, от желания советского правительства осуществить собственный декрет. Однако создавшаяся тяжелая ситуация, позиция образованного в ноябре 1917г. в Тифлисе Закавказского комиссариата, и в частности армянского Национального бюро, в отношении Советской России, усугубили и без того бедственное положение армянского народа. Нарушив условия подписанного **в Ерзнка 18 декабря 1917г. русско-**

турецкого перемирия, в феврале 1918г. турецкие войска перешли в наступление по всему фронту и вновь захватили территорию Западной Армении. Турция использовала революцию в России как благоприятный момент для осуществления своих планов новых территориальных захватов. До середины марта турецкая армия заняла Ерзнка, Байбурд, Трапезунд, Держдан и Эрзрум.

3 марта 1918г. между Советской Россией с одной стороны и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией – с другой, был заключен Брест-Литовский мирный договор. Согласно ст. 4 этого договора и дополнительному русско-турецкому соглашению, к Турции отходили Западная Армения, а также Карсская и Ардаганская области. Россия обязывалась незамедлительно вывести свои войска из Ардаганской, Карсской, Батумской областей, распустить добровольческие отряды, удерживать на Кавказе только одну дивизию, признать границы 1877г. Используя условия Брестского перемирия в своих интересах, турецкое правительство оказывает давление на Закавказье, требуя его отделения от России, дабы раздробить эту территорию на части и утвердить собственное господство. Закавказский комиссариат, отказавшись участвовать в мирных переговорах в Брест-Литовске и не признав относящиеся к Закавказью пункты этого договора, принял решение начать сепаратные переговоры с Турцией в Трапезунде. Хотя Закавказский сейм под давлением турецкого ультиматума вынужден был признать условия Брестского мирного договора, турок это уже не удовлетворяло. Они намеревались нарушить русско-турецкую границу 1877г. и перенести военные действия вглубь Закавказья. Турция прервала переговоры и начала наступление. В середине мая 1918г. турецкие войска захватили Александрополь, создав реальную угрозу захвата Еревана. Однако в Сардарапате, Караклисе и Баш-Апаране армянские войска и ополчение сумели приостановить продвижение турецкой армии, разгромили ее в основных направлениях и ликвидировали нависшую над армянским народом угрозу полно-

го физического уничтожения. Одновременно возобновились переговоры между Турцией и Закавказским сеймом. Турция продолжала требовать отделения Закавказья от России и признания территориальных захватов Турции.

26 мая 1918г. Закавказский сейм объявил о самороспуске. В тот же день была провозглашена Грузинская республика, 27 мая – Азербайджанская Республика, а 28 мая – Республика Армения. Создание Республики Армения, независимо от тяжелых условий того времени, явилось знаменательной вехой в истории армянского народа: после многовековой утраты была восстановлена национальная государственность.

4 июня 1918г. в Батуме между османским имперским правительством и Республикой Армения был заключен Договор о мире и дружбе. Ст. 2 этого договора ограничивала территорию Республики Армении частью Ереванского уезда и несколькими сопредельными районами, общей площадью около 10 тыс. км². Турция, кроме собственно Западной Армении, получила также Карс, Ардаган, Сурмалу, Шарур, Нахичеванскую область, значительную часть Александропольской и Эчмиадзинской губерний. По ст. 4 правительство Турции обязывалось оказать военную помощь правительству Республики Армения, если последнее запросит таковую *«для обеспечения порядка и спокойствия в стране»*. Пятой статьей этого договора правительство Республики Армении обязывалось не допускать формирования на своей территории каких-либо вооруженных группировок. Ст. 6–10 в основном посвящались защите прав мусульманского населения Армении, вопросам использования железных дорог. Все те статьи Брест-Литовского договора, которые не противоречили Батумскому договору, оставались в силе.

Вследствие поражения Турции в войне **30 октября 1918г. в порту Мудрос греческого острова Лемнос между представителями Антанты и Турции было заключено перемирие.** Ст. 11 и 16 этого документа предусматривали вывод турецких войск из Закавказья и

Киликии. Ст. 24 гласила: «*В случае беспорядков в одном из армянских вилайетов союзники сохраняют за собой право занять его часть*». После заключения перемирия турецкие войска незамедлительно покинули Республику Армения и территорию Карсской области, была восстановлена граница 1914г., территория Республики Армения составила примерно 55 тыс. км².

Сразу после заключения перемирия новое турецкое правительство под давлением союзников приняло решение привлечь к ответственности виновников втягивания Турции в пагубную для нее войну и организаторов депортации и резни армян. В декабре 1918г. были образованы следственные группы по сбору обвинительных доказательств; Османская империя территориально была разделена на 10 судебно-следственных районов; в январе 1919г. были образованы чрезвычайные военные суды. В ходе судебных заседаний, начавшихся в апреле 1919г. и с перерывами (в мае правительство Великобритании неожиданно выслало 77 обвиняемых на Мальту) продолжавшихся до января 1920г., была расследована преступная деятельность руководителей младотурецкого правительства, членов Центрального комитета и ответственных областных секретарей партии «*Единение и прогресс*», отрядов «*Тешкилат и махсусе*» – организаторов депортации и резни в Трапезунде, Еозгате, Беюкдере и Харберде. Из общего числа обвиняемых 11 были заочно приговорены к смерти, а 75 – к различным срокам заключения. Однако приговор так и не был приведен в исполнение.

В 1919 – 20гг. правительство Республики Армения прилагало значительные усилия по решению Армянского вопроса с помощью западных держав, объединению в единое суверенное государство Западной и Восточной частей Армении. Армянский вопрос обсуждался на **Парижской мирной конференции (январь 1919 – январь 1920 гг.)**, созванной державами-победительницами в Первой мировой войне с целью подготовки и подписания мирных договоров с проигравшими странами. Конференция подготовила договоры с

Германией (Версальский мирный договор), Австрией (Сен-Жерменский мирный договор), Венгрией (Трианонский мирный договор), Болгарией (Нейский мирный договор) и Турцией (Севрский мирный договор), заложившие основу Версальско-Вашингтонской системы послевоенного устройства мира. Хотя Республика Армения не была официально приглашена на Парижскую мирную конференцию, однако в феврале 1919г. две армянские делегации (Национальная делегация во главе с армянским общественно-политическим деятелем, основателем *Армянского благотворительного общего союза* Погосом Нубаром и делегация Республики Армения во главе с армянским общественным и политическим деятелем, писателем, *председателем Армянского национального совета* Аветисом Агароняном) прибыли в Париж и обратились к союзным державам с просьбой признать национальные требования армян. Министр иностранных дел Франции предложил армянским делегатам подготовить соответствующий меморандум. *«Меморандум об армянских требованиях»* включал следующие основные положения: признание независимого армянского государства в пределах семи армянских провинций и Киликии с присоединением к ним территории Республики Армения; одна из союзных держав или Лига наций должна была гарантировать целостность и неприкосновенность территории создаваемого армянского государства; одной из союзных держав должны были быть предоставлены полномочия на получение мандата на Армению сроком на 20 лет; Армения получала компенсацию за понесенные ею потери; насильственно депортированные в годы войны армяне получали возможность возвратиться на Родину; должны были быть наказаны виновные за массовые избиения армян. Однако этот документ не получил должного отклика. Занятые выработкой мер против потерпевшей поражение Германии союзные державы не торопились с обсуждением турецкого вопроса, с разрешением которого были тесно связаны Армянский вопрос и создание единого армянского государст-

ва. Тем не менее, 19 января 1920г. Парижская мирная конференция де-факто признала Республику Армения.

На состоявшемся 19–26 апреля в итальянском городе Сан-Ремо заседании Верховного совета держав Антанты в ряду других вопросов обсуждалась также проблема разработки мирного договора с Турцией. При рассмотрении относящихся к Армении вопросов на конференцию были допущены также Аветис Агаронян и Погос Нубар. Утвержденный на конференции проект мирного договора с Турцией лег в основу Севрского мирного договора, хотя он и не был признан правительством султанской Турции. Конференция Сан-Ремо обратилась также к президенту США Вудро Вильсону с предложением принять мандат на Армению и быть посредником при определении ее границ. Это решение подтвердила также Лига наций. Однако 1 июня 1920г. сенат США отклонил предложение Вудро Вильсона о принятии мандата на Армению.

10 августа 1920г. победившие в Первой мировой войне союзные государства, в том числе Армения, заключили во французском городе Севр мирный договор с проигравшей Турцией. От имени Республики Армения договор подписал Аветис Агаронян. Аветис Агаронян и представляющий западное армянство руководитель Национальной делегации Погос Нубар подписали с главными странами-союзницами также дополнительный договор о правах национальных меньшинств, дипломатических и торговых отношениях. Раздел Севрского мирного договора, озаглавленный «Армения», включал статьи 88–93. Турция признавала Армению как «свободное и независимое государство». Турция и Армения соглашались подчиниться президенту США по арбитражу границ в пределах областей Трапезунд, Эрзрум, Битлис и Ван и принять как решение, так и все предложения США относительно предоставления Армении доступа к Черному морю и разоружения всех османских территорий, примыкающих к указанным границам. Границы Армении с Грузией и Азербайджаном должны были определяться

прямыми переговорами между этими государствами. Была признана незаконность принятого в 1915г. османским правительством закона об оставленном имуществе. Защита, жизнь, свобода и равенство перед законом остающихся в Турции национальных меньшинств должны были обеспечиваться государством. В разделе, озаглавленном «Наказания», Турция признавала право союзных держав передавать военному трибуналу лиц, виновных в нарушении законов и правил военного времени, а также относящуюся к ним информацию и документы.

До подписания Севрского мирного договора назначенная президентом США Вудро Вильсоном комиссия изучала топографию, экономику, транспорт, водные ресурсы, торговые пути, демографию и другие вопросы, которые должны были учитываться при составлении рекомендаций относительно границ. Комиссия представила эти рекомендации на рассмотрение в сентябре, а президент представил свою программу европейским державам в ноябре 1920г. Согласно этой программе, Армения должна была получить две трети вилайетов Ван и Битлис, почти весь вилайет Эрзрум, большую часть вилайета Трапезунд, включая порт. В совокупности эти территории составляли площадь примерно в 100 тыс. км². Объединившись с Республикой Армения, независимое объединенное армянское государство обладало бы территорией площадью около 160 тыс. км². Севрский мирный договор мог бы способствовать решению Армянского вопроса и предоставить армянскому народу достаточно территории для его национальной консолидации. Однако договор не был ратифицирован султанским правительством. Пришедшее к власти в Турции националистическое правительство во главе с Мустафой Кемалем также не признало Севрский договор.

Стремясь использовать начавшееся в Турции националистическое движение против Антанты, лишить последнюю возможности превратить Армению в форпост против Советской России, со-

ветское правительство попыталось своим посредничеством стабилизировать обстановку в регионе, предотвратить войну, добиться установления прочных границ между Арменией и Турцией. Однако в 1920г. советско-армянские и советско-турецкие переговоры неоднократно прерывались и затягивались. Правительство Республики Армении стремилось выиграть время до заключения Севрского договора, а турецкая сторона не желала делать каких-либо территориальных уступок Армении. Летом 1920г. Советская Россия предоставила Турции значительную военную и финансовую помощь, которая на западе использовалась против Греции, а на востоке – против Республики Армения. В сентябре 1920г. турецкая армия перешла в наступление. Турецкое правительство, захватывая новые территории и подвергая резне армянское население Восточной Армении, стремилось лишить армян возможности восстановления своего государства. Правительство Республики Армении предполагало, что Великобритания, Франция, США и Италия, претворяя в жизнь решения Севрского договора, незамедлительно выступят на стороне армян и дадут отпор Турции. Армянское правительство обратилось также к Лиге наций с просьбой применить в отношении Турции соответствующие меры. Однако эти обращения не дали желаемого результата. Только правительство Румынии предложило помочь Республике Армения, но безуспешно. Турецкие войска продолжали наступление. Воинствующая и непримиримая позиция кемалистского правительства Турции по отношению к Армении была обусловлена удачным использованием создавшейся благоприятной международной обстановки, в частности, военной конфронтации между Антантой и Советской Россией. Каждая из сторон стремилась использовать Турцию в своих интересах. Деморализованная революционной пропагандой, ослабевшая в результате непрерывного противостояния посягательствам соседей армянская армия потерпела поражение.

Правительство Республики Армения было вынуждено **2 де-**

кабря 1920г. подписать в Александрополе договор с Турцией, по которому война объявлялась оконченной и определялись границы двух государств. К Турции отходили Карсская область и Сурмалинский уезд (более 20,7 тыс. км²), а районы Нахичевана, Шарура и Шахтахи объявлялись временно находящимися под защитой Турции, где впоследствии посредством плебисцита должна была быть установлена особая администрация. В ст. 3 оговаривалось право Армении потребовать проведения плебисцита в Карсской области и Сурмалинском уезде, однако в этой же статье говорилось, что эти территории имеют *«неоспоримую историческую, этническую и юридическую связь с Турцией»*. Армения лишалась права вводить обязательную воинскую повинность и содержать армию; она могла иметь лишь отряд в 1500 штыков, при 8 орудиях и 20 пулеметах. Ст. 5 предоставляла представителю правительства Турции, который должен был прибыть в Ереван, право по своему усмотрению проводить инспекцию и расследование на предмет выполнения указанных условий. Правительство Армении отказывалось от Севрского мирного договора, а также аннулировало все те договоры, которые были заключены во вред Турции. Правительство Турции получало право контролировать железную дорогу и пути сообщения Армении. Согласно ст. 7 обе стороны отказывались также *«от всяких претензий по возмещению убытков, понесенных во время мировой войны»*. Тем самым Турция освобождалась от возмещения убытков, нанесенных как уничтоженным, так и депортированным армянам; притом, что эти убытки, по данным Парижской мирной конференции, составляли около 19 млрд франков. В тот же день под давлением Советской России правительство Республики Армения подало в отставку. Новое советское правительство Армении не признало Александропольский мирный договор и аннулировало его.

16 марта 1921г. в Москве между Турцией и РСФСР был заключен договор о дружбе и братстве. Согласно ст. 1, советское правительство России соглашалось не признавать никаких междуна-

родных договоров, касающихся Турции и не ратифицированных и не признанных Великим национальным собранием Турции. Этот пункт Московского договора был, в первую очередь, направлен против Севрского мирного договора, отмены которого добивалась Турция. Последние части ст. 1, 2, 3 договора касались вопроса территориальных границ. К Турции отходила не только вся Западная Армения, но и Карсская область, Кахзванский округ и Сурмалинский уезд. В договор была включена специальная статья, согласно которой от Армении отделялись и в качестве автономной территории передавались под государственный суверенитет Азербайджана Нахичеванский уезд, большая часть Шарур-Даралагязского уезда и небольшая часть Ереванского уезда. При этом отмечалось, что в Нахичеванском уезде должна быть образована *«автономная территория под протекторатом Азербайджана, при условии, что Азербайджан не уступит сего протектората третьему государству»*. В ст. 15 договора предусматривалось, что *«Россия берет на себя обязательство предпринять шаги в отношении Закавказских республик, чтобы в договорах, заключаемых этими республиками с Турцией, обязательно признавались те статьи настоящего договора, которые их непосредственно касаются»*. Московский договор категорически противоречил интересам армянского народа, не способствовал его стремлению к национальной консолидации на территории своей родины – Армянского нагорья.

Выполняя свои обязательства по Московскому договору, правительство Советской России приняло активное участие в подготовке договора между Турцией и Закавказскими советскими республиками. **13 октября 1921г. в Карсе, при участии РСФСР, был заключен договор между кемалистской Турцией с одной стороны и Советской Арменией, Советской Грузией и Советским Азербайджаном – с другой.** Карсский договор с незначительными отличиями дублирует Московский договор 1921г. Согласно ст. 1, признавались аннулированными и утратившими силу все те договоры, которые

заклучались договаривающимися сторонами в прошлом. Исключение составлял лишь Московский договор. Тем самым аннулировался также Александропольский договор. Согласно ст. 2, стороны не признавали никаких навязанных ранее Турции международных актов, в том числе – Севрский мирный договор. Ст. 4 определяла границу между Турцией и республиками Закавказья. Согласно статье 5, Нахичеванская область, большую часть населения которой составляли армяне, образовывала автономную территорию под протекторатом Азербайджана. Согласно ст. 17, которая в настоящее время нарушается правительством Турции, договаривающиеся стороны обязывались *«... предпринять все необходимые меры для сохранения и по возможности быстрого развития железнодорожных, телеграфных и иных средств сообщения, а также... обеспечения свободных перевозок людей и товаров»*. Карсский договор фактически повторил и подтвердил основные положения Московского договора, попирая жизненные интересы Армении и армянского народа.

Правительства Англии, Франции, США пытались использовать Армянский вопрос в своих планах и никогда всерьез не были озабочены судьбой армянского народа. В январе 1921г. на заседании Верховного совета Антанты в Париже Франция выступила с требованием пересмотра Севрского договора. На проходившей в феврале – марте 1921г. Лондонской конференции государств Антанты с участием проигравших Германии и Турции по предложению Франции и Италии обсуждался вопрос пересмотра Севрского мирного договора. Воспользовавшись новой международной обстановкой и противоречиями между державами Антанты, правительство Турции потребовало восстановления довоенных границ, исключая Карсскую область. Возглавляемая Аветисом Агароняном и Погос Нубаром делегация тщетно пыталась убедить представителей Антанты реализовать касающиеся Армении положения Севрского договора и добиться «административной автономии» для находящейся в сфере французского влияния армянской Киликии.

Однако конференция удовлетворилась лишь расплывчатой формулировкой о праве иметь в пределах восточных губерний Турции «Армянский национальный очаг», которая была отвергнута турецкой делегацией.

В 1920–21 гг. французская администрация Киликии не предприняла никаких шагов по обеспечению безопасности армянского населения. Воспользовавшись этим обстоятельством, местные турецкие чиновники и кемалистские войска организовали резню 25 тысяч армян и депортацию армянского населения Киликии. Согласно заключенному **в октябре 1921г. в Анкаре турецко-французскому соглашению**, Киликия была передана Турции.

Международная Лозаннская конференция 1922–23гг. завершилась подписанием ряда документов, наиболее важным среди которых являлся мирный договор, определивший современные границы Турции и фактически заменивший Севрский мирный договор. В ходе Лозаннской конференции обсуждался также Армянский вопрос. Делегации Республики Армения официально было отказано в участии в Лозаннской конференции, поскольку делегация более не представляла Армению. Тем не менее, совместно с Национальной делегацией конференции был представлен меморандум, в котором предлагались три возможных решения Армянского вопроса: создание Армянского национального очага; расширение Армении путем присоединения к ней части Западной Армении с выходом к морю; создание Армянского национального очага в Киликии. В связи с вопросом о национальных меньшинствах первая комиссия и подкомиссия на нескольких заседаниях обсуждали идею об Армянском национальном очаге. Однако, несмотря на проармянские заявления представителей держав Антанты, турецкая делегация решительно отвергла идею создания армянского национального очага на территории Турции, заявив, что она не имеет ни в своих восточных областях, ни в Киликии такой территории, где бы турки не составляли большинство населения. Турецкая де-

легация также отметила, что *«согласно международному праву»* Турция заключила договоры и установила *«добрососедские отношения»* с Советской Арменией. В последний раз Армянский вопрос затрагивался на заседании первой комиссии 17 июля 1923г. и, будучи подменен вопросом об армянских беженцах, был передан на рассмотрение Лиги наций. В подписанном к тому времени Лозаннском мирном договоре армяне и Армения даже не упоминались. Согласно ст. 42 договора, турецкое правительство обязывалось взять под свою защиту молельни, кладбища и другие религиозные объекты национальных меньшинств Турции.

Таким образом, сменяющим друг друга на протяжении более 40 лет правительствам Османской Турции удалось, используя политику геноцида, кульминацией которой стали массовая резня и депортация армян в 1915–1916 гг., «очистить» от автохтонного армянского населения не только прародину армян – Армянское нагорье, но и практически всю территорию Османской империи. Главной целью геноцида было предотвратить и воспрепятствовать справедливому и естественному стремлению переживающего пробуждение национального самосознания армянского народа к безопасной и независимой жизни, а также не дать осуществиться намерениям европейских держав, России и США по реализации специальных реформ для проживающих в восточных губерниях Османской Турции армян, предоставлению им автономии, а в дальнейшем и возможности создать независимое и единое государство. Преступление, совершенное турецкими властями в отношении армянского народа, полностью соответствует определению **специальной конвенции «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него», принятой Генеральной ассамблеей ООН в 1948г.**, согласно которому *«под геноцидом подразумеваются те действия, которые совершаются с намерением полностью или частично уничтожить какую-либо национальную, этническую или религиозную группу».*

Несмотря на то, что в конце 19 – начале 20вв. армянский народ подвергся тяжелейшему испытанию и прошел через ужасные бедствия, он сумел выжить и даже восстановить государственность на восточной части своей исконной родины, а спасшиеся от геноцида – резни и депортации армяне рассеялись по всему миру, образовав армянскую Диаспору (Спюрк). По мере развития и укрепления армянских общин в приютивших их странах, не утратив национального самосознания, изгнанные с земель своих предков армяне продолжили борьбу за свое национальное существование, восстановление своего права на потерянную родную землю, международное признание Геноцида.

После окончания Второй мировой войны, когда победа Советского Союза стала очевидной, советское правительство во главе с Иосифом Сталиным стало проводить в отношении Турции политику давления, направленную на требование территориальных уступок в пользу СССР. В марте 1945г. советское правительство, в связи с изменениями на международной арене после Второй мировой войны, заявило о своем желании денонсировать **советско-турецкий договор 1925г. о дружбе и нейтралитете**. В июне 1945г. в Москве состоялись советско-турецкие переговоры об урегулировании отношений между СССР и Турцией, связанные с денонсацией советским правительством договора 1925г. как не соответствующего новой обстановке и нуждающегося в серьезном улучшении. Турецкая сторона предложила советскому правительству заключить новый союзный договор. В ответ на это предложение было заявлено, что советское правительство не возражает против заключения такого договора на определенных условиях, в частности, если Турция вернет СССР отторгнутые в 1921г. Карс и Ардаган. При этом Сталин намеревался присоединить Карс к Советской Армении, а Ардаган – к Советской Грузии. Одновременно советское правительство увеличило количество войск по всей линии советско-турецкой границы, а также начало проводить действенную пропаганду среди армян Диаспоры. Эта политика со-

ветского правительства полностью совпадала со справедливыми стремлениями армянского народа: вернуть отошедшую к Турции Карсскую область Армении и вернуться на родину. С этим требованием армянские организации диаспоры обратились к главам стран-победительниц во время состоявшейся в **Сан-Франциско учредительной конференции Организации Объединенных Наций (апрель 1945г.)**, к руководству СССР, США и Великобритании - во время **Берлинской конференции (август 1945г.)**, совету министров иностранных дел – в ходе **Лондонской сессии (сентябрь 1945г.)**, министрам иностранных дел трех держав – в течение **Московского совещания (декабрь 1945г.)**, **первой Лондонской сессии Генеральной ассамблеи ООН (январь 1946г.)**. 29 ноября 1945г. Католикос Всех Армян Геворг VI обратился к главам правительств СССР, США и Великобритании с требованием о присоединении к Советской Армении армянских вилайетов Турции. Главы трех союзных держав — СССР, США и Великобритании – **на Берлинской (Потсдамской) конференции 1945г.** в числе прочих вопросов обсудили также территориальную проблему СССР–Турция. Однако руководства Великобритании и США уклонились от дальнейшего обсуждения этого вопроса, отказавшись от изменений советско-турецкой границы. В условиях отсутствия поддержки западных союзников по данному вопросу, их стремления любой ценой сохранить территориальную целостность Турции, а также оказания ими огромной экономической помощи этой стране, советское правительство отказалось от дальнейших попыток урегулирования проблемы. 30 мая 1953г. советское правительство заявило, что *«во имя сохранения добрососедских отношений и укрепления мира и безопасности правительства Армении и Грузии сочли возможным отказаться от своих территориальных претензий к Турции... Таким образом, Советское правительство заявляет, что Советский Союз не имеет никаких территориальных претензий к Турции»*. СССР подтвердил эту свою позицию и в дальнейшем, в ряде международных документов.

Широкое движение армян Диаспоры во имя признания мировым сообществом Геноцида армян особенно активизировалось с середины 1960-х, в канун 50-летия Геноцида армян. Начиная с 1965г., после вынужденного молчания в эпоху сталинизма, правительство Советской Армении стало ежегодно 24 апреля отмечать годовщину Геноцида армян, в Ереване был возведен мемориальный комплекс Цицернакаберд, посвященный памяти жертв геноцида, а в дальнейшем, уже при независимости Республики Армения, был открыт музей геноцида, быстрыми темпами стало развиваться политическое арменоведение, были опубликованы многочисленные научные труды и сборники документов. **22 ноября 1988г. Верховный Совет Армянской ССР принял «Закон об осуждении геноцида армян 1915 года в Османской Турции».**

Начиная с 1960-х годов значительно усилился интерес мирового сообщества к Армянскому вопросу, он стал обсуждаться в различных международных организациях. Проблема Геноцида армян стала предметом рассмотрения в Подкомиссии по предупреждению дискриминации и защите национальных меньшинств Комиссии по правам человека ООН. В 30-м пункте специального доклада, подготовленного в 1973г. представителем Руанды для 26-й сессии Подкомиссии, отмечалось: *«Переходя к нынешнему веку, можно отметить существование полноценной фактографии о случаях резни армян, которые описываются как “первый случай геноцида в 20 веке”*». Доклад удостоился высокой оценки и единогласно был принят. В августе 1985г. на заседании этой же Подкомиссии обсуждался доклад представителя Великобритании о предупреждении преступления геноцида и о наказании за него, в котором специальное место отводилось Геноциду армян. 24-й пункт доклада определял *«османскую резню армян 1915–16 гг.»* как пример геноцида. Отмечалось, что *«по оценкам независимых властей и заслуживающих доверия свидетелей, больше половины армянского населения, по-видимому, было истреблено или отправлено в кара-*

ваны смерти. Это подтверждается архивными документами США, Германии и Великобритании, а также свидетельствами аккредитованных в то время в Османской империи дипломатов, в том числе союзнической Германии».

Вопросу армянского геноцида была посвящена **специальная сессия Постоянного трибунала народов в Париже (апрель 1984г.)**, которая постановила: 1. Армянский народ являлся и является народом, фундаментальные и индивидуальные права которого должны были соблюдаться и сегодня должны соблюдаться в соответствии с международным правом; 2. По определению Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него от 9 декабря 1948г. уничтожение армянского народа путем депортаций и массовых убийств представляет собой геноцид; 3. Правительство младотурок несет ответственность за этот геноцид, за действия, совершенные в 1915–1917 гг.; 4. Геноцид армян является также *«международным преступлением»*, ответственность за которое должно нести Турецкое государство, не уклоняясь от вины под предлогом отсутствия преемственности между тогдашним и нынешним турецким государством; 5. Эта ответственность ведет к обязанности официально признать факт геноцида и, как следствие – возмещение урона, нанесенного армянскому народу; 6. ООН и каждый ее член вправе требовать такого признания и содействовать в этом армянскому народу.

Съезд Всемирного совета церквей (США) в мае 1989г. единогласно принял решение относительно Геноцида армян. Это решение – призыв ко всем странам – участницам Совета *«обратиться к правительствам своих стран с призывом оказать давление на Турцию с целью признания ею факта Геноцида армян»*. От Турции также требовалось *«освободить захваченную Армению и обеспечить право армян диаспоры возвратиться на свою родину»*, *«присутить к восстановлению и реконструкции свыше двух тысяч храмов и церквей, разрушенных в стране в течение последних 75 лет»*.

18 июня 1987г. Европарламент принял резолюцию «О политическом решении Армянского вопроса». В преамбуле документа отмечается, *«что турецкое правительство, отказываясь до сего дня признать геноцид 1915г., продолжает тем самым лишать армянский народ права на собственную историю, ...что исторически доказанный геноцид до сих пор не получил ни политического осуждения, ни соответствующей компенсации; что признание Турцией геноцида армян впредь будет рассматриваться как глубоко человеческий акт моральной реабилитации по отношению к армянам, который сделает лишь честь турецкому правительству...».* Наиболее важным положением резолюции является следующий пункт: *«...Трагические события, имевшие место в 1915–1917 гг. в отношении армянского населения Османской империи, являются геноцидом в соответствии с Конвенцией о предупреждении преступления геноцида и наказании за него, принятой Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций 9 декабря 1948г.».* Европарламент потребовал от Совета Европы оказать давление на нынешнее турецкое правительство с целью добиться признания организованного в 1915–17 гг. геноцида армян и способствовать утверждению политического диалога между Турцией и полномочными представителями армян.

В резолюции о членстве Турции в Евросоюзе от 28 сентября 2005г. Европарламент вновь подтвердил свою позицию относительно геноцида армян. Европарламент, в частности, призвал *«Комиссию и Совет потребовать от турецких властей признать исторический факт осуществленного в 1915г. против армян геноцида и незамедлительно разблокировать границу между Турцией и Арменией».*

Геноцид армян признали Аргентина, Бельгия, Греция, Канада, Кипр, Ливан, Литва, Польша, Россия, Словакия, Уругвай, Франция, Швейцария и другие страны. Однако Турция не только по-прежнему проводит политику непризнания и отрицания геноцида,

но и со дня обретения независимости Армении отказывается устанавливать дипломатические отношения с этим государством.

Османская Турция и ее правопреемники несут полноценную ответственность за все тяжкие последствия, которые испытал в течение последующей истории и испытывает сегодня армянский народ и Армения. В принятой **21 сентября 1991г. Декларации независимости Республики Армения** отмечается: *«Республика Армения выступает за международное признание геноцида армян 1915 года в Османской Турции и Западной Армении»*. В настоящее время общественность как Армении, так и Диаспоры воспринимает решение Армянского вопроса как стремление армян при помощи международной поддержки и в рамках международного права восстановить историческую справедливость, создать реальные условия для мирного развития и консолидации армянского народа. Республика Армения, как выразитель национальных интересов живущих на родине и в диаспоре армян, продолжает борьбу за признание и осуждение Геноцида армян. Включив вопрос признания геноцида во внешнеполитическую повестку Армении, правительство республики в настоящее время добивается признания геноцида со стороны международного сообщества и Турции, не рассматривая эту проблему в качестве пред условия для установления дипломатических отношений между двумя странами. При нынешних геополитических реалиях признание Турцией геноцида армян – это еще и важнейший гарант безопасности для Армении. Правительство Армении рассматривает международное признание геноцида, выходящего за рамки трагедии одного народа и являющегося совершенным в начале 20 века преступлением общечеловеческого масштаба, еще и как меру по предотвращению этого преступления в будущем.

THE ARMENIAN QUESTION AND THE ARMENIAN GENOCIDE

The Armenian Question is the integrity of problems concerning the political history of the Armenian people: the liberation of Armenia from foreign rule, the restoration of Armenian independent statehood in Armenian highland, the policy implemented by Ottoman Empire authorities to exterminate and uproot the Armenians by means of perpetrating mass massacres and deportation at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century and, as a result, the constraint imposed by the European Powers on Ottoman Government to effect on Armenian reforms, Armenian liberation movement, the international recognition of the Genocide. The emergence of Armenian Question dates back to the collapse of Armenian statehood and later on, beginning from 1870s, with the acute deterioration of the conditions of Armenians inhabiting the territory of the Ottoman Empire and the rise of national self-consciousness, it became the integral part of the Eastern Question, gained an important place in international relations, in the Middle East policy of Great European Powers competing for the spheres of influence in the Ottoman Empire and the division of its territories.

In 1877-78, on the eve of the Russo-Turkish war, Armenia was divided between the Ottoman Empire and Russia. These western and eastern parts of historical Armenia, populated with Armenians, are conditionally called Western Armenia and Eastern Armenia. The name Western Armenia was put into circulation after 387, when the king-

dom of Greater Armenia was divided between Persia and the Roman Empire. Western Armenia fell under Ottoman Turkey's domination in **1555 by the Treaty of Amasia signed with Persia**, and Eastern Armenia became Russia's territory **in 1826-28, by the treaty of Turkmenchai signed as a result of the Russo-Persian war.**

In the beginning of the 19th century, the Ottoman Empire – at the time the largest sovereign state in the Near East – became an object of competition between the major European powers. Guided by their national interests, each of the powers strove for political and economic domination of the empire while defending the principle of its territorial integrity. The preservation of the *status quo* eventually metamorphosed into a senseless, irrelevant principle obscuring the long-term processes of ethnic and religious divisions and administrative decay in the Ottoman Empire.

From an ethnic perspective, the Ottoman Empire was a composite of over 60 nationalities and tribes of different cultural and religious affiliations and of dissimilar levels of social, economic, political, and cultural development. Against this backdrop, the growing economic strength of the Christian minorities, and the reawakening and growing realization of their national identities, increased pressure from the European Powers on the Ottoman government (Sublime Porte), thereby rendering impossible any attempt to Islamize the Empire.

The European powers used the precarious state of the Christian nations in the Ottoman Empire, including thus of Armenians to put pressure on and interfere in the domestic affairs of the Sublime Porte to win new political and commercial concessions. Not only did this not alleviate the plight of the minorities, it led to the deterioration of their condition. The Ottoman Porte saw a threat for the future of its multi-national and multi-religion Empire in the Christian population, aspiring to throw off the centuries-long Turkish yoke, trying to suspend the Empire's collapse and to take the country out of extreme backwardness, in 1839 the Sublime Porte published the reform program of *Hatt-i*

Sherif of Gulhane (“Noble Edict of the Rose Chamber”), which declared the immunity of all its subjects’ life, property and dignity, equality of Muslim and not Muslim population, and economic reforms. However, as a result of resistance of Muslim conservative circles, the reforms remained on the paper. The new crisis situation occurred in the period of the Crimean War in 1853-56; pressure exerted by Great Britain, France and Austro-Hungary in 1856 made the Sultan’s government publish *Hatt-i Humayun* (“Imperial Edict”), which gave the Christians additional rights. These reforms remained unfulfilled as well and imposed essential changes neither in the Empire’s state and social life, nor in the life of oppressed people.

More than 3 million Armenians were inhabited in Western Armenia and in other parts of the Ottoman Empire, who were undergoing national, economic, political and religious pressure and violence. The 1860s witnessed a rise in the Armenian liberation movement, with insurrections in Van and Zeytoun in 1862 and in Moush in 1863). The Russo-Turkish War of 1877-78 ended with Russia’s victory, as the Russian troops in the Balkans approached the walls of Constantinople and occupied almost the entire Western Armenia on the Caucasian front. The outcome of the war and the successful national liberation struggle of the Balkan nations inspired the Armenians to take on the task of national liberation and reunification of the two parts of Armenia, ostensibly under the Russian protection. The expansionist policies of Czarist Russia, carried out under cloak of “protection” of the Christian peoples in the Ottoman Empire happened to coincide with the national aspirations of the Armenian people.

The Armenian Question was initially addressed in Article 16 of the **1878 Russo-Turkish Preliminary Treaty of San Stefano**, which stated that *“as the evacuation by the Russian troops of the territory which they occupy in Armenia, and which is to be restored to Turkey, might give rise to conflicts and complications detrimental to the maintenance of good relations between the two countries, the Sublime*

Porte engages to carry into effect, without further delay, the improvements and reforms demanded by local requirements in the provinces inhabited by the Armenians, and to guarantee their security from Kurds and Circassians.” By the article 19, Kars, Ardahan, Bayazit, Batum, Olti, Ardanoush, Ardvin, Alashkert, Kaghizman, Khumar were transferred to Russia. This was the first instance of Armenia and Armenians reappearing in an international document in modern history. Nevertheless, it was obvious that the Russian Government was not keen on securing autonomy for Armenia, as it happened in the case of Balkan peoples. Russia was satisfied with its status of protector of Armenians in the eastern provinces and promises of reforms there under Russian monitoring. By acknowledging the possibility of reprisals against the Armenian population in Western Armenia, the Russian Government turned the Ottoman Government’s promise of reforms in Armenia into a subject of international law.

The San Stefano Treaty, however, was signed in a period of acute international crisis, as Russia faced a strong resistance from Great Britain and Austria-Hungary. The British Government took immediate measures to deprive Russia of the results of military victory. Under unfavorable conditions **The Russian Government had to sign a secret agreement with the British government on May 30, 1878**, which stripped Russia of half the advantages it had gained. Russia was to give up the Bayazit and Alashkert Valley; it agreed that the protection of the Armenian Christians was to be guaranteed jointly by the European Powers. The British Government also succeeded in **forcing the Ottoman Government to sign a secret Anglo-Turkish (Cyprus) Convention on June 4, 1878**, according to which Great Britain occupied Cyprus, in return, committing itself to return the Armenian territories occupied by Russia during the war as well as to protect the Ottoman Empire’s territorial integrity and interests.

Moreover, by the initiative of Great Britain and Austria-Hungary an international congress was held aimed at depriving Russia from the

results of its victory in the war. On the eve of the **Congress of Berlin (June 13 to July 13, 1878)** the Armenian national delegation headed by Mkrtych Khrimyan (a prominent Armenian figure, the Armenian Patriarch of Constantinople in 1869-73, the Catholicos of all Armenians in 1893-1907) left for Europe to conduct negotiations with European countries. Getting no real guarantees by the European capitals, the Armenian national delegation left for Berlin, but was not allowed to take part in the sessions of the congress. The Berlin Congress, which modified the provisions of the San Stefano Treaty, also deprived Russia of its monopoly over the Armenian Question. By the article 61 of the Treaty of Berlin, *“the Sublime Porte undertakes to carry out, without further delay, the improvements and reforms demanded by local requirements in the provinces inhabited by the Armenians, and to guarantee their security against the Circassians and Kurds. It will periodically make known the steps taken to this effect to the Powers, who will superintend their application.”* According to the article 60 of Berlin congress, Kars, Ardahan and Batum, with their adjacent territories, were annexed to Russia and the valley of Alashkert and Bayazit were ceded to the Ottoman Empire. While, under the provisions of article 16 of the Treaty of San Stefano, the withdrawal of the Russian troops was an incentive to carry out the reforms in Western Armenia, it was not clear how the Powers would exercise supervision over the measures undertaken by the Ottoman Empire. In the Treaty of San Stefano, the name Armenia was utilized, while the Treaty of Berlin spoke only about the Armenian populated provinces. The issue was not merely semantic, since British diplomacy avoided using the geographical place name *“Armenia”* to preclude even the possibility of establishing autonomy there in the future. Having benefited from his agreement with the British Government, and taken advantage of the indifference by the European Powers, and abusing the unclear and ineffective language of Article 61 of the Berlin Treaty, Sultan Abdul Hamid II set out to redraw his administrative units and intensified the campaign to annih-

late the Armenian population so that the term “*provinces inhabited by the Armenians*” would cease to exist.

At the end of 1870s and at the beginning of 1880s Great Britain was more insistent in its demands on effecting reforms in Western Armenia. By the initiative of British diplomacy in 1880 the European Powers presented a joint note to Sultan’s Government demanding to carry out immediate reforms. The British position on the Armenian Question was motivated by the need to prevent Western Armenia from falling under Russian influence, and prepared the ground for forcing the Porte to accept the British takeover of Egypt.

Realizing that the Armenian Question was being used as an instrument in the foreign policies of major powers, the government of Abdul Hamid II began to address the issue by increasing the persecution of the Armenian element of the Empire. Among the measures used were inciting Muslim fundamentalism, spreading anti-Armenian propaganda, permitting robberies and murders, forced conversion of Armenians to Islam, stricter censorship, unleashing the Kurdish tribes, and creating an irregular Kurdish cavalry. As a result of such a policy the 1880s and 1890s brought a new phase in the Armenian national liberation movement when the first Armenian political parties were created. Armed resistance against the policies of oppression increased in Western Armenia, with rebellions in Zeytoun, Van, Vaspurakan, Sasoun, Alashkert.

In July and August of 1894 Sultan’s government organized the massacre of Armenian population of Sasoun where more than 10,000 people were slaughtered. Under the pressure of Europe’s public opinion and the European Powers, the Sultan was forced to establish a commission to investigate the events in Sasoun, with representatives of Great Britain, Russia and France. In April 1895 the British government drafted a reform package for Western Armenia, which provided *de facto* autonomy of the region under the patronage of the European powers. **On May 11, 1895, after France and Russia joined to the offer,**

the changed version of the British program was presented to the Ottoman Porte. The reform program consisted of the following basic offers: reduction of the number of vilayets (provinces); appointment of the governor (vali) in consent with the Powers; a general amnesty and release of political prisoners and return of exiled and refugee Armenians; improvement of judicial system and penitentiaries; appointment of a committee superintending the effected reforms and meeting with approval of the powers; establishment of a steady superintending committee consisting of three Muslim and three Christian state officials; compensation for the victims of Sasoun, Talvorik massacres; free right of religious apostasy; preservation of the privileges of Armenians; improvement in Armenian population's condition in the other parts of Asia Minor; and administrative reforms concerning to tax-collecting, the status of vilayets' officials, police and gendarmerie, supervision over Kurds and Hamidiye cavalry. The negative position of the Triple Alliance (Germany, Austria-Hungary, Italy) was at once expressed in the answer announcement by Abdul Hamid II on June 3 concerning to the offers actually rejecting "the May program".

On September 17, 1895 the Armenians held a peaceful demonstration in Constantinople to protest delays in implementation of the reform measures. The government responded promptly by organizing a pogrom, with a death count of more than 6,000 Armenians. On October 15 Abdul Hamid II received the ambassadors of the European powers, who demanded to calm the European public opinion, meet the Armenians' demands and carry out reforms in Western Armenia for preserving the Empire's territorial integrity. On October 20, announcing about his desire to effect reforms, the Sultan's government, however, didn't carry them out instead perpetrating mass massacres in Western Armenia and in other parts of the Ottoman Empire from September 1895 to January 1896 making use of discrepancies among the European powers. In some regions the Armenians put up self-defense (Zeytoun, 1895, Van, 1896). In August 1896 a group of Armenians seized the Ot-

toman bank in Constantinople to gain the attention of the European powers toward the Armenian Question and to hasten the reforms to be carried out. Though the incident was resolved as a result of the European embassies intervention, however, the Sultan's authorities didn't miss the opportunity of perpetrating new massacres in the Empire's capital, slaughtering more than 10,000 Armenians. In 1896 the massacre of the Armenian population in Constantinople spread throughout the whole Ottoman Empire taking a more widespread and grave turn. In the period of 1894-96 more than 300,000 Armenians were slaughtered and about 200,000 Armenians were forcibly converted to Islam or took refuge to different countries.

In October 1896 the British government turned to the governments of the European Powers arguing the necessity of taking joint steps on the Armenian Question and offered to call a conference of the Powers to give a final solution to the crisis. From December 1896 to February 1897 the conference of the Powers' ambassadors, summoned in Constantinople, worked out a new project of reforms but it was also buried in oblivion because of the started Greek-Turkish war.

In the beginning of the 20th century the British diplomacy refused to intervene in the Armenian Question fearing to speed up the division of Asia Minor into parts, which might have ended up not in its favor, and still hoping that the Turkish authorities would try to improve the conditions in Armenian territories by carrying out reforms. However, the Young Turks' government, which came to power in 1908, was not going to effect any reforms in the country's Eastern provinces, it stirred up hostility between the nations, backed and encouraged lawlessness of local authorities, the settlement of the refugees migrated from Balkans, destructive raids by Kurdish detachments on Armenian populated areas, robbery and massacre of the Armenians. In April 1909 Young Turks carried out the massacre of Armenians in Adana province, slaughtering more than 30,000 Armenians.

In spite of the differences in programs and activities of the Ar-

menian political parties, they were united under the issues of liberating Western Armenia and creating the independent state of Armenia. However, unlike the other depressed nations of the Empire, the Armenian parties didn't come together under a united powerful movement. The attempt to make a joint front with non-Turkish peoples (particularly with Kurds) also failed. On the contrary, the Turkish authorities managed to use the Kurdish tribes to their ends stirring them up against the Armenians.

In 1912-14, when a new blow was dealt to the Turkish dictatorship, as a result of the national liberation struggle of the Balkan peoples, the Armenian Question again became the subject of negotiations between the Great Powers and Turkey. A complicated struggle began on carrying out reforms in Western Armenia, which continued until the eve of World War I. In 1913 the Russian Government presented to the European governments project of reforms, discussed at the meeting of ambassadors in Constantinople. The project worked out by the Russian embassy on the basis of the May program of 1895 and the proposal made by Armenian Patriarchate in Constantinople, envisaged to make a province uniting six Armenian vilayets (Erzurum, Van, Bitlis, Diarbekir, Kharpuz, Sivas). The governor of that province was to be a Christian subject or a European appointed for a 5 year term by the Great Powers' consent. He would exercise the province's executive power, and would have a right to appoint and dismiss all the administrative officials (the judges as well). Police and gendarmerie would obey the governor; the army would also be put under his disposal if necessary. The administrative council and the six councilors (3 Muslims, 3 Christians) would function under the governor. It was envisaged to dismiss Kurdish detachments, return the lands captured from Armenians or their equivalent as well as to prohibit settlement of the Muslims migrated from Balkans in the Armenian provinces. The powers were to supervise the implementation of the reforms.

Great Britain and France mainly agreed with the Russian project;

however Germany and the other powers of the Triple Alliance decisively resisted the main terms of the Russian project offering to assume the Turkish program as a basis for discussions which preserved the former way of ruling vilayets and most likely was avoiding foreign supervision. In a diplomatic struggle **Russia succeeded in forcing Turkey to sign an agreement on January 26, 1914** by which Western Armenia was divided into two parts (Erzurum, Trabzon, Sivas and Van, Bitlis, Kharput, Diarbekir) governed by two foreign general inspectors appointed by the consent of Great Powers. Though the agreement was insufficient and didn't give the Armenians the wide range of rights for self-governing envisaged by the Russian program, however, it created favorable conditions for the future of Western Armenia. The appointed inspectors Westenek (Netherlands) and Hoff (Norway) didn't manage to attend to their duties. Making use of World War I the Young Turks' government denounced the agreement and the treaty signed with the inspectors. Conducting war in union with Germany, the Turkish ruling circles hoped to bring to life their long cherished idea to alienate Caucasus from Russia, and establish *Great Turan* by uniting the Muslims of Middle East, Caucasus, Russia and Central Asia. Russia was not the only obstacle for achieving this goal, there was also the Armenian nation inhabited on the western and eastern parts of Armenia. The program for extermination of the Armenian nation was based on a policy of massacres carried out during that whole period of time and was completely proceeding from it. The war provided a good chance for Turkish rulers to carry out its program of genocide of a whole nation and at the same time to justify its criminal actions by wartime.

In October 1914 at a secret meeting headed by the Minister of Internal Affairs Talaat Pasha, a special body called *Triple Executive Committee* was established which included the Young Turks' leaders Nazim, Behaeddin Shakir, Shukri. The committee received wide authorizations, was funded and provided with arms. Special detachments, *Teskilati Mahsuse*, were established consisting of the convicts sen-

tenced to death released from prisons or places of exile and other criminals. They were outfitted, armed and sent to areas inhabited by Armenians to cause disturbances and organize interracial clashes.

In February 1915 the Minister of War Enver Pasha ordered to annihilate the Armenian soldiers serving in the army. On April 24 and the following days more than 800 writers, journalists, doctors, scientists, clergymen as well as Armenian deputies of the parliament were captured and exiled deep in Anatolia. Most of them were massacred on their way to the places of exile and the others on their arrival. **On May 24 the Governments of Great Britain, France and Russia appeared with joint announcement**, where it was pointed out that “*for about a month the Kurd and Turkish population of Armenia has been massacring Armenians with the connivance and often assistance of Ottoman authorities*”. This announcement may be considered to be the first international document denouncing the Armenian Genocide which defined it as “*new crimes of Turkey against humanity and civilization*” and all the members of the Ottoman government as well as local authorities bear responsibility for it.

From May to June mass deportation and massacre of Armenian population began in Western Armenia (the provinces of Van, Erzurum, Bitlis, Kharpuz, Sivas, Diarbekir), Cilicia, Western Anatolia and other places. The Armenians vanished from their permanent residences were sent to Mesopotamia and Syria where special camps were established for them. The Armenians were exterminated both in their permanent places of inhabitation and on their way to places of exile. Hundred thousands of Armenians died of starvation, maladies and epidemics. Thousands of Armenians were exterminated in Ras ul-Ain and Deir ez-Zor and other camps. While carrying out that monstrous program, mass deportation and the massacre of 1.5 million Armenians were rationalized by the necessity to displace the Armenians inhabited close to the front line. Western Armenia was deprived of its native Armenian population.

As a result of successful actions in Caucasus front, by 1916 the Russian troops occupied most of the Western Armenia. **On May 1916 England and France signed the secret agreement of Sykes-Picot** on dividing the Asian territories of the Ottoman Empire. In this document there wasn't any reminding about Armenia's independence or self-dependence or about the future of the Armenian nation. The agreement envisaged to establish five areas: "*blue*" which included Western Syria, Lebanon, Cilicia together with South-Western Anatolia (Aintab, Urfa, Mardin, Diarbekir and Hakyari) and passed to France; "*red*" area, which included Southern and Central Iraq, Haifa and Akka harbors of Palestine and passed to Great Britain; "*brown*" area (the rest of Palestine) where was to be established international government by mutual consent of Russia and the other powers. Eastern Syria and Mosul entered into France's area of influence ("*A*" area). Transjordan and the northern part of Baghdad vilayet entered into Great Britain's zone of influence ("*B*" area). The territories departed to Russia (including Western Armenia) were to make the "*yellow*" area. A year after Italy declared war to Germany on the map of the Ottoman Empire also appeared a "*green*" area (South-Western Anatolia) and a "*C*" area (the western and central part of Anatolia) envisaged for Italy.

In June 1916 Russia established *General-Governorship of the provinces captured from Turkey by the right of war* in the occupied territories of Western Armenia. If on the eve and at the first period of the war czarism appeared in the role of the defender of Christians and particularly Armenians of the Ottoman Empire and protested against the Armenians' deportation and massacres and created voluntary detachments, later on it aspired to exclude the Armenian Question from the agenda of Russian diplomacy and to reduce the Armenians political significance to naught. The Armenian vilayets, occupied by the right of war, were to turn into Russia's remote provinces practically deprived of Armenian population.

On April 25, 1917, after the victory of the February revolution,

the provisional government formed in Russia made a decision to take the governance of occupied provinces of Western Armenia under its rule. The deported and exiled Armenians were allowed to return to their homes. At the same time the interim government was perusing the policy of czarism in Western Armenia, in every possible way violating the rights of Armenians to self-determination. From May 1917 a state of non-official armistice was reached on Russian-Turkish front. However, here, as well as in the Western front, the soldiers were seized in revolutionary moods. The desire of Russian soldiers to leave the front and return to their homes became more apparent after October coup in 1917. The Caucasian front was devastating making favorable conditions for Turkish offensive.

On December 29, 1917 the Soviet Government, which came to Russia's power, passed a *Decree on Turkish Armenia*, recognizing the rights of Armenians to self-determination and the restoration of the once lost statehood. The Soviet Government officially declared that it recognized "*Western Armenia's right of free self-determination to the extent of absolute independence*". The implementation of the decree to the large extent was up to the unification of Armenian national forces, restoration of order in the region, establishing of the militia, suppression of mass desertion, usage of military units of Russian army but first of all the desire of the Soviet Government to carry out the decree. However, the difficult situation, the position of Transcaucasian Commissariat organized in November 1917 in Tbilisi and particularly the Armenian National Bureau toward Soviet Russia deteriorated the miserable condition of Armenians. Violating the **Erzinjan truce arranged in December 1917**, the Turkish forces passed to the offensive along the whole front line in February 1918 and again captured Western Armenia. Turkey took the opportunity provided by Russian revolution for new territorial conquests. Till the middle of March the Turkish army captured Erzinjan, Bayburd, Trabzon, Derjan, Erzurum.

On March 3, 1918 the peace Treaty of Brest-Litovsk was signed

between Russia on the one hand and Germany, Austria-Hungary, Bulgaria and Turkey on the other. According to the Article 4 and Russian-Turkish supplemental treaty, Western Armenia, Kars and Ardahan provinces were ceded to Turkey. Russia committed itself to clear the territories of Ardahan, Kars, Batum provinces of its troops without delay, demobilize voluntary detachments, to keep only one division in Caucasus and recognize the borders of 1877. Serving the Brest-Litovsk treaty to its ends, the Turkish government exerted pressure on Transcaucasia, claimed its separation from Russia in order to divide the region into parts and establish its own rule. Refusing to take part in Brest-Litovsk negotiations and not accepting the terms of the treaty, the Transcaucasian Commissariat decided to conduct separate negotiations with Turkey. Although the Transcaucasian Seim had to accept the peace treaty of Brest-Litovsk under the pressure of Turkish ultimatum, it didn't meet the Turks' demands any more. They also intended to break the Russian-Turkish border of 1877 and to transfer the military operations to Transcaucasia. Turkey broke off negotiations and took the offensive. In the middle of May 1918 the Turkish forces occupied Alexandrapol constituting a real threat for Yerevan. However, the Armenian forces and the people's volunteer corps stopped the Turkish army in Sardarapat, Gharakilisa and Bash Aparan and defeated them in the main directions eliminating the threat of physical extermination of the Armenian nation. At the same time the negotiations between Turkey and Transcaucasian Seim were resumed. Turkey went on claiming the separation of Transcaucasia from Russia and recognition of its conquests.

On May 26, 1918 the Transcaucasian Seim announced its self-dissolution. At the same day the establishment of the Republic of Georgia was proclaimed, on 27 May the Republic of Azerbaijan and on May 28 the Republic of Armenia were established. In spite of hard conditions, the proclamation of the Republic of Armenia is one of the most important events in the history of the Armenian nation. After centuries-long losses, the national statehood was restored.

On June 4, 1918 a peace and friendship treaty was signed between the government of the Ottoman Empire and the Republic of Armenia in Batum. By the Article 2 the Republic of Armenia's territory was enclosed by a part of Yerevan province and a number of contiguous areas with a total territory of 10,000 square kilometers. In addition to Western Armenia, Turkey also got Kars, Ardahan, Surmalu, Sharur, Nakhijevan province, the considerable part of Aleksandrapol and Ejmiadzin provinces. The Article 4 envisaged Turkey's military support if Republic of Armenia turned to it *"for securing order and peace inside the country"*. By the Article 5 the Government of the Republic of Armenia committed itself to prohibit the formation of anti-Turkish armed groupings in its territory. The Articles 6-10 mainly related to protecting the rights of Muslim population in Armenia and the work of railways. All the articles of Brest-Litovsk treaty, not contradicting Batum's treaty, remained in force.

In consequence of Turkey's defeat, on October 30, 1918 an armistice was concluded between the Entente and Turkey at port of Mudros, on the Aegean island of Lemnos. The Articles 11 and 16 envisaged the withdrawal of Turkish troops from Transcaucasia and Cilicia. The article 24 read *"in case of disturbances in any of Armenian provinces the Allies assume the right to capture a part of it"*. Immediately after concluding the armistice, the Turkish troops abandoned the territory of Republic of Armenia and Kars province and the borders of 1914 were restored, the territory of Republic of Armenia made about 55,000 square kilometers.

Immediately after concluding the armistice the new Turkish government, under the pressure of the Allies, made a decision to call to account the offenders who induced Turkey in the war and organized the Armenians' deportation and slaughter. In December 1918 investigation groups of collecting accusatory evidences were formed, the territory of the Ottoman Empire was divided into 10 court-investigative districts; in January 1919 special military courts were established. Dur-

ing court sittings, which began in April 1919 and continued with stays (the Britain command unexpectedly exiled 77 defendants to the island of Malta in May) till January 1922 were investigated the criminal activities of the leaders of the Young Turks' government, the Central Committee members, officials and provincial executive secretaries of Committee of Union and Progress, the detachments of *Teskilati Mahsuse* - the perpetrators of massacres, and the organizers of deportation and massacres in Yuzgat, Trabzon, Byoyukdere and Kharput. The 11 out of the total number of defenders were sentenced to death by default (in absentia) and the 75 were sentenced to different periods of imprisonment. However the sentences were not carried out.

In 1919-20 the Government of the Republic of Armenia spared no efforts to give solution to the Armenian Question with the help of Western Powers, to unite the eastern and western parts under a sovereign independent state. The Armenian Question was discussed at **the Paris Peace Conference (from January 1919 to January 1920)** called by the victorious powers of World War I for preparing and signing peace treaties with the defeated countries. The Conference prepared peace treaties for Germany (Peace Treaty of Versailles), Austria (Peace Treaty of St. Germain), Hungary (Peace Treaty of Trianon), Bulgaria (Peace Treaty of Neuilly) and Turkey (Peace Treaty of Sevres) making a ground for postwar Versailles system. Although the Republic of Armenia was not officially invited to attend the conference, however, on February 1919 two Armenian delegations (the National delegation headed by an Armenian politician, the founder of the Armenian General Benevolent Union Poghos Nubar and the delegation of the Republic of Armenia headed by the Armenian politician, writer, the Chairman of the Armenian National Council, the Chairman of Armenia's Parliament Avetis Aharonyan) arrived to Paris and turned to the ally powers with the request to recognize the Armenians national demands. The foreign minister of France offered the Armenian delegates to draw up an appropriate memorandum. The memorandum of Armenian de-

mandate consisted of the following points: the recognition of the Armenian independent state within the borders of Armenian seven vilayets, Cilicia, and Republic of Armenia; one of the ally powers or the League of Nations had to guarantee territorial integrity and inviolability of the Armenian state. Another ally powers had to be empowered to carry out Armenia's mandate in 20 years term; Armenia had to be compensated for the casualties incurred; the forcibly deported Armenians must have a chance to return to their homeland; the ones guilty of the Armenians' mass extermination must be punished. But this document didn't find appropriate response. The allied powers, engaged in the problems of defeated Germany, were not in haste to discuss the Armenian Question. However, on January 19, 1920, the conference *de facto* recognized the Republic of Armenia.

On April 19-26, 1920 at the session of Supreme Council of the Entente in San Remo, along with a number of issues, the problem of working out a draft of peace treaty with Turkey was also discussed. While discussing the issues on Armenia, the presence of Avetis Aharonyan and Poghos Nubar was allowed. The draft peace treaty with Turkey, confirmed by the conference, made a ground for the Peace Treaty of Sevres, although it was not accepted by the Sultan's government of Turkey. The conference of San Remo also turned to the US President Woodrow Wilson to accept the mandate of Armenia and be a mediator while defining its borders. This decision was also affirmed by the League of Nations. However on June 1, 1920 the US Senate rejected the President Woodrow Wilson's suggestion to undertake Armenia's mandate.

On August 10, 1920, the allied powers, which won victory in World War I, including Armenia, concluded a peace treaty with Turkey in the French city of Sevres. The treaty was signed by Avetis Aharonyan on behalf of the Republic of Armenia. Jointly with the representative of Western Armenians, the leader of National delegation Poghos Nubar he also signed a complementary treaty with main ally powers on the rights of minorities, diplomatic and trade relations. The articles 88-

93 were entitled “Armenia”. The Sultan’s government of Turkey recognized Armenia as a free and independent state. Turkey and Armenia as well as the other High Contracting Parties agreed to submit to the arbitration of the United States of America the question of the borders between Turkey and Armenia in the provinces of Erzurum, Trabzon, Van and Bitlis, and to accept his decision thereupon, as well as any stipulations he may prescribe as to access for Armenia to the sea, and as to the demilitarization of any portion of Turkish territory adjacent to the said frontier. The borders between Armenia and Azerbaijan and Georgia respectively were to be determined by direct agreement between the States concerned. The law on abandoned property passed in 1915 by the Ottoman Empire was voided. Security, freedom, life and equality of the minorities left in Turkey were to be protected under the law by the government. In the issue of “Punishments” the Turkish government recognized the right of ally powers to transfer to the Military Tribunal those who broke wartime laws and rules as well as information and documents on their engagement in criminal actions.

Before the Treaty of Sevres was concluded, a commission appointed by the US president Woodrow Wilson studied topography, economy, transportation, water resources, trade routes, demographical and other issues necessary to be taken into account while demarcating. The commission’s suggestions were submitted for consideration in September 1920 and the President introduced his program to the European Powers in November 1920. According to that program Armenia would get two thirds of the provinces of Van and Bitlis, almost the whole province of Erzurum, most of Trabzon province, including the port. On the whole, that territory would make about 100,000 square kilometers. United with the Republic of Armenia, the Armenian independent state would have a territory of about 160,000 square kilometers. The Peace Treaty of Sevres could contribute to the solution of the Armenian Question and give Armenians the territory necessary for national unification. However the Treaty wasn’t ratified by the Sultan’s government.

The nationalist government, which came to power in Turkey headed by Mustafa Kemal, didn't recognize the treaty either.

The Soviet Government, aspiring to direct the Kemalist movement against the Entente, to deprive the latter the opportunity to use Armenia as a stronghold against Soviet Russia, tried to stabilize the situation in the region by its mediation, to avert the danger of war and achieve stable borders between Armenia and Turkey. However, in 1920 Soviet-Armenian and Soviet-Turkish negotiations were broken off and delayed for many times. The Government of the Republic of Armenia was gaining time to conclude the Sevres Treaty, but the Turkish part didn't want to cede the territories of Western Armenia. In the summer of 1920 Soviet Russia rendered Turkey considerable military and financial assistance which was used against Greece in the West and against the Republic of Armenia in the East. In September 1920 the Turkish army took the offensive. Capturing new territories and carrying out massacres in the eastern part of Armenia, the Ankara government aimed at depriving Armenians from the opportunity to establish their own state. The Government of the Republic of Armenia supposed that carrying the terms of Sevres Peace Treaty, Great Britain, France, the US and Italy would appear in favor of Armenians and counter-attack Turkey. The Armenian Government also turned to the League of Nations with the request to take appropriate measures against Turkey. However those claims didn't have desired results. Only Romanian Government offered its help to the Republic of Armenia but with no effect. Turkish troops went on offensive. Uncompromising and martial position towards Armenia of the Kemalists was in conjunction with favorable international conditions, particularly by the military confrontation between the Entente and the Soviet Russia. Each of the Parties was trying to use Turkey in its favor. The Armenian army, demoralized by revolutionary propaganda and weakened as a result of continuous confrontations against the neighbors' encroachments, was defeated.

The Government of the Republic of Armenia was forced sign a

peace treaty with Turkey on December 2, 1920 in Alexandrapol. According to it the state of war was considered to be ended and the boundaries between the two countries were decided. The province of Kars and Surmalu were left to Turkey (more than 20.7 thousand square kilometers) and the provinces of Nakhijevan, Sharur, Sahtakhti were declared to be under provisional patronage of Turkey, where special administrations were to be established through referendum. The Article 3 gave Armenia the right to put a claim of holding referendum in the province of Kars and Surmalu district but at the same place it was said that those territories “*had irrefutable historical, ethnic and legal ties with Turkey*”. The Republic of Armenia undertook not to maintain any military organization beyond a gendarmerie corps of 1500 riflemen with 8 mountain or field guns and 20 machine guns for the protection of its internal peace. There would be no military conscription in Armenia any more. By the Article 5 the Turkish representative or ambassador in Yerevan was free to investigate all the above mentioned matters at any time. The Armenian Government rejected the Sevres Peace Treaty as well as denounced all the treaties concluded to the detriment of Turkey. The Turkish government gained the right to take all railroads and transportation Routes in Armenia under its control. According to the Article 7 “*the Turkish government renounces its right to demand lawful damages... and in the same manner the two parties forego their rights to ask for damages because of the changes which took place as a result of the general war*”. In that way the Turkish government was released from recovering losses of both exterminated and deported Armenians; according to the data of Paris Peace Conference those losses made about 19 billion franks. At the same day, under the pressure of Soviet Russia, the Government of the Republic of Armenia sent in its resignation. The new the Soviet Government of Armenia didn't recognize the Alexandrapol Peace Treaty.

On March 16, 1921 a treaty of friendship and brotherhood was concluded between Russia and Turkey in Moscow. According to its

first article Russia's Soviet government agreed not to recognize any international treaty concerning to Turkey and not ratified by Turkey's Great National Assembly. This referred first of all to the Sevres Peace Treaty, denouncing it. The last part of the Articles 1, 2, and 3 referred to the issue of territorial borders. The whole Western Armenia together with the province of Kars, the districts of Kaghizman, Surmalu were left to Turkey. A special article was inserted according to which the province of Nakhijevan, the greater part of Sharur-Daralagyaz province and a part of Yerevan province were detached from Armenia and annexed to Azerbaijan's state sovereignty. It was pointed out that in Nakhijevan province "*an autonomous territory under Azerbaijan's patronage would be established on condition that this protectorate will not be yield to a third country*". The Article 15 of the treaty envisaged that "*Russia committed itself to take steps towards Transcaucasian Republics for the articles referring to them in the treaties concluded between these Republics and Turkey to be recognized*". The Moscow Treaty completely contradicted the interests of Armenians and didn't further their aspiration of unification in their homeland - Armenian highland. Carrying out its commitments according to the Moscow Treaty, the Soviet Government took active part in a treaty preparation works between Turkey and Transcaucasia.

On October 13, 1921 a treaty was concluded in Kars between Soviet Armenia, Soviet Georgia, Soviet Azerbaijan on the one hand and Turkey on the other by the participation of the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR). This treaty duplicated the Moscow treaty by insignificant changes. The Article 1 of the Treaty denounced all the treaties concluded among negotiating parties in the past, except for the Russian-Turkish Treaty of Moscow. The Treaty of Alexandrapol was also denounced. By the Article 2 the parties didn't recognize all international acts imposed on Turkey in the past, including the Peace Treaty of Sevres. The boundaries between Turkey and Transcaucasian Republics were determined by the Article 4. According to the Article 5

of the treaty, the Nakhijevan province, with overwhelming Armenian population, became a self-governing territory under Azerbaijan's patronage. By the Article 17, at present violated by Turkish Government, the negotiating parties commit themselves "...to take all the necessary measures to preserve and further the development of railway, telegraphic and other communication means as quickly as possible, as well as... provide free transportation of people and goods". As a matter of fact, the Treaty of Kars reiterated and endorsed the main terms of Moscow Treaty violating the vital interests of Armenians and the Armenian nation.

The Governments of Great Britain, France and the USA tried to make a good use of the Armenian Question and were never seriously concerned about the fate of the Armenian nation. In February, 1921 France appeared with a claim to reconsider Sevres Treaty at the Supreme Council of the Entente. In February-March 1921 at the conference held in London by the participation of the Entente and the defeated Germany and Turkey the issue of reconsidering Sevres Treaty by the proposal of France and Italy was discussed. Making use of the new international climate and contradictions among the Entente powers, the Government of Ankara claimed to restore the prewar boundaries, except for the province of Kars. The delegations headed by Avetis Aharonyan and Poghos Nubar vainly tried to persuade the representatives of the Entente Powers to carry out the articles of Sevre Treaty referring to Armenia and achieve "administrative autonomy" for Cilicia in France's sphere of influence. However, the conference only complied with an indistinct formulation of the right to have "*Armenian national homeland*" within the bounds of Turkey's eastern provinces, which was not recognized by the Turkish delegation.

During 1920-21 the French administration of Cilicia didn't take any measures to ensure the Armenian population's security. Making use of the circumstances, the local Turk officials, and Kemalist troops organized the slaughter of 25,000 Armenians and deportation of Arme-

nian population from Cilicia. **In October 1921** Cilicia was ceded to Turkey **by the Turkish-French treaty signed in Ankara.**

In 1922-23 Lausanne International Conference ended up by signing a number of documents, the most important among which was **the Lausanne Peace Treaty** which determined today's boundaries of Turkey and as a matter of fact substituted Peace Treaty of Sevres. The Armenian Question was also discussed during the conference. The delegation of the Republic of Armenia was not officially allowed to take part in the conference, as it didn't represent Armenia any more. Nevertheless a memorandum was presented suggesting three possible solutions of the cause: 1. foundation of the Armenian national homeland; 2. the expansion of the territory of the Republic of Armenia by means of annexing a part of Western Armenia to it with an access to the sea; 3. the creation of Armenian national homeland in Cilicia. As for the issue of national minorities the 1st commission and sub-commission discussed the idea of Armenian national homeland at a few sessions. However, in spite of pro-Armenian announcement of the Entente Powers, the Turkish delegations decidedly rejected the idea of creating the Armenian national homeland reasoning that both Turkey's eastern provinces and Cilicia were populated mainly by Turks. The Turkish delegation also pointed out that it had concluded treaties in accordance with international law and had established "*neighborly relations*" with Soviet Armenia. The Armenian Question was last touched upon at the session of the 1st commission on July 17, 1923 and turning into an issue of Armenian emigration was delivered to the League of Nations. In the already concluded Lausanne Treaty there wasn't any mentioning of Armenia or Armenians. According to the Article 42 the Turkish government undertakes to grant full protection to the churches, synagogues, cemeteries, and other religious establishments of the minorities.

Thus, during the period of more than forty years, the authorities of the Ottoman Empire succeeded in cleaning out of native-born Armenians not only in the Armenian highland but also in the whole ter-

ritory of the Empire by carrying out the genocidal policy of forcible islamization, mass massacres and deportation, the culmination of which was the Genocide of Armenians in 1915-16. The main object of the Genocide was to prevent and impede the fair and vital aspirations of the Armenian nation in the wake of self-consciousness to have a secure and free life as well as the intentions of the European powers, Russia and the US, to carry out special reforms in Turkey's eastern provinces, to grant it autonomy or to establish an independent and united state in future. The crime committed by Turkish authorities toward the Armenian nation corresponds to the definition of **the special convention of the UN General Assembly of 1948 "On the prevention and punishment of the Crime of Genocide"** according to which *"genocide means any...acts committed with the intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group..."*

Though at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century the Armenian nation was yield to tribulations and passed through terrible disasters, however, it could survive and even restore the statehood in the eastern part of its native land, and the ones escaped from the Genocide and scattered all over the world established the Armenian Diaspora. Standing strong on their own feet and developing in the countries which sheltered them, and not losing national self-consciousness, the Armenians exiled from their ancient lands went on the struggle in the name of national existence, restoration of the right to the ownership of the lost native lands and international recognition of the Genocide.

By the end of World War II, when the victory of the Soviet Union was obvious, the Soviet Government, headed by Joseph Stalin, adopted a policy of exerting pressure on Turkey, aiming at extorting territorial concession in favor of the USSR. Making use of the new international situation following World War II, on March 1945, the Soviet Government **declared about his intention to denounce the Soviet-Turkish 1925 Treaty of friendship and neutrality**. In June 1945 Soviet-

Turkish negotiations on regulation of the relations between the USSR and Turkey were carried in Moscow, which were conditioned by the denunciation of the treaty of 1925 by the Soviet Government as not satisfying the new situation and requiring serious improvement. The Turkish Party proposed to conclude a new treaty of alliance. In response the Soviet Party said that the Soviet Government was not against concluding such a treaty on certain terms, in particular if Turkey will return to USSR Kars and Ardahan captured in 1921. Moreover, Stalin intended to annex Kars to Soviet Armenia and Ardahan to Soviet Georgia. At the same time the Soviet Government enlarged the number of its troops along the whole Soviet-Turkish border as well as was engaged in effective propaganda among the Armenians in Diaspora. This policy adopted by the Soviet Union completely coincided with fair aspirations of the Armenian nation: come back to their native country and to return Kars to Armenia. With this claim the Armenian organizations and prominent figures in Diaspora turned to the leaders of the victorious powers, at the UN, San Francisco constituent conference of United Nations (in April 1945), Berlin Conference of the three heads of the USSR, USA, Great Britain (in August 1945), the session of the Council of Foreign Ministers in London (in September 1945), Moscow Conference of the three Foreign Ministers (in December, 1945), the first Session of the UN General Assembly in London (in January 1946) and etc. On November 29, 1945 the Catholicos of all Armenians Gevorg VI turned to the leaders of USSR, USA and Great Britain with the request to annex the territories captured by Turkey to Soviet Armenia. At the Berlin (Potsdam) Conference the heads of the three allied powers together with other problems also discussed the USSR-Turkey territorial issues. However, Great Britain and the US rejected the further discussions on the issue refusing to change Soviet-Turkish borders. Based on the absence of support by the Western allies to the risen problem, their yearning to keep Turkey's territorial integrity at any price, as well as on generous economic assistance rendered to the

country, the Soviet government gave up the issue's further discussions. On May 30, 1953 the Soviet Government announced that *"for the sake of preserving good-neighboring relations and maintaining peace and security the Governments of Armenia and Georgia consider it possible to give up their territorial claims from Turkey... Thus the Soviet Government announces that the Soviet Union has no territorial demands to Turkey"*. Such a position of the USSR was maintained in future as well, in a number of international documents.

From mid-1960s, on the eve of the 50th anniversary of the Armenian Genocide, the struggle of the Armenians in the Diaspora, aiming at gaining the recognition of the Armenian Genocide by the international community, became more active. Since 1965, after a prolonged silence imposed by Stalinism, the Government of Soviet Armenia began commemorating the anniversary of the Armenian Genocide every year on April 24. A memorial complex in Tsitsernakaberd, Yerevan was erected to the victims of the Armenian Genocide, and later on, the Genocide Museum was established there, in the independent Republic of Armenia of the Armenian Genocide victims and later on, in the independent Republic of Armenia. Political Armenology began developing very quickly, many studies and collections of documents were published. **On November 22, 1988 the Soviet Armenia's Supreme Council (parliament) passed "A law on condemning the 1915 Genocide of the Armenians in the Ottoman Empire"**.

Starting from 1960s the interest of the international community to the Armenian Question became more intensified and was discussed in international organizations. The issue of the Armenian Genocide became the subject of discussion in the Subcommittee for the Prevention of Discrimination and Protection of National Minorities of the United Nations Human Rights Commission. In 1973 discussing the paragraph 30 of the special report of the 26th session of the Commission, the Rwanda representative pointed out that *"passing on to the present century one can record the existence of full actual account on*

the Armenians Genocide which can be characterized as “The first Genocide of the twentieth century”. The report was highly appreciated and adopted unanimously. In August 1985, at the 38th session of the same Commission, the report of the Great Britain’s representative devoted to prevention and punishment of the crime of genocide was discussed. The issue of Armenian Genocide took a special place there. The 24th paragraph of the report characterized *“The Armenian Genocide of 1915-1916”* as an example of genocide. It was pointed out that *“at least 1 million, and possibly well over half of the Armenian population are reliably estimated to have been killed or death-marched by independent authorities and eye-witnesses. This is corroborated by reports in United States, German and British archives and of contemporary diplomats in the Ottoman Empire, including those of its ally Germany”.*

In Paris, a special session of the Permanent Peoples’ Tribunal (in April 1984) was devoted specially to the Armenian Genocide issue, it stated: *“1.the Armenian population did and do constitute a people whose fundamental rights, both individual and collective, should have been and shall be respected in accordance with international law; 2. the extermination of the Armenian population groups through deportation and massacre, constitutes a crime of genocide not subject to statutory limitations within the definition of the Convention of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide of December 9, 1948, with respect to the condemnation of this crime, the aforesaid Convention is declaratory of existing law in that it takes note of rules which were already in force at the time of the incriminated acts; 3. the Young Turk government is guilty of this Genocide with regard to the acts perpetrated between 1915 and 1917; 4. the Armenian Genocide is also an “international crime” for which the Turkish State must assume responsibility, without using the pretext of any discontinuity in the existence of the state to elude that responsibility; 5. this responsibility implies first and foremost the obligation to recognize the reality of this Genocide and the consequent damages suffered by the Armenian peo-*

ple; 6. the United Nations Organization and each of its Members have the right to demand this recognition and to assist the Armenian people to that end”.

The Congress of International Council of Churches (USA) in May 1989 made an unanimous decision on the Genocide of Armenians. The decision called for all the churches *“to turn to the governments of their countries to exert pressure on Turkey for recognizing the fact of the Armenian Genocide”*. It was also called for Turkey *“to liberate the occupied Armenia and secure the rights of the Armenians in Diaspora to return to their native land”*, *“to undertake the reconstruction and restoration of more than 2.000 temples and churches in the country for the last 75 years”*.

On June 18, 1987 the European Parliament passed a special resolution “On the political solution of the Armenian Question”. In the document’s preamble it was pointed out that *“the Turkish government, by refusing to this day to acknowledge the Genocide of 1915, thus continues to deny the Armenian nation the right to have its own history... that the historically proven Genocide hasn’t got neither political condemnation nor appropriate compensation..., that the recognition of the Armenian Genocide by Turkey will from now on be considered to be a human treatment of moral rehabilitation towards Armenians which will only do honor to the Turkish government”*. One of the most important terms of the resolution is the following: *“The tragic events that took place during 1915-1917 toward the Armenian population of the Ottoman Empire are Genocide according to the Convention of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide adopted by the General Assembly of the United Nations on December 9, 1948”*. The European Parliament calls for the European Council to exert pressure on Turkey’s present government to recognize the Genocide committed in 1915-17 and to develop political dialogue between the plenipotent-

aries of Turkey and Armenia. **On September 28, 2005 in the resolutions referring to the membership of Turkey to the European Union**, the European Parliament reiterated its position with regards to the Armenian Genocide. In Particular, the European Parliament “*called on the Commission and the Council to demand that the Turkish authorities formally acknowledge the historic reality of the genocide perpetrated against the Armenians in 1915 and open the border between Turkey and Armenia at an early date...*”

The Crime committed against the Armenian nation has been recognized as Genocide by Argentina, Belgium, Canada, Cyprus, France, Greece, Lebanon, Lithuania, Poland, Russia, Slovakia, Switzerland, Uruguay and other countries. However Turkey not only pursues the policy of not recognition and denial of the Armenian Genocide but also refuses to establish diplomatic relations with the Republic of Armenia since it gained its independence in 1991.

Ottoman Turkey and its successors carry full responsibility for the grim consequences, throughout which the Armenian people and Armenia went subsequent period of history, and are facing today. **In the Armenian Declaration of Independence issued on August 23, 1990**, it was pointed out that “*the Republic of Armenia supports the international recognition of the Armenian Genocide in the Ottoman Empire and Western Armenia in 1915*”. At present the public in Armenia and Diaspora communities perceive the solution of the Armenian Question as the aspiration of the Armenians to restore historical justice and create real conditions for peaceful development and the unification of the Armenian nation with the help of international support and within the framework of the international law. The Republic of Armenia as the exponent of the national interests of Armenia and Armenians throughout the world will continue the struggle for the recognition and con-

demnation of the Armenian Genocide. Including the issue of the recognition of the Armenian Genocide in the agenda of Armenia's foreign policy, the Republic's Government has set itself an object to gain the recognition of the Genocide by the international community and Turkey, not considering it as a precondition for the establishment of diplomatic relations with that country. In the present geopolitical conditions the recognition of the Armenian Genocide by Turkey is also the most important guarantee of security for Armenia. The Government of Armenia considers the international recognition of the Genocide to be not only a tragedy of a nation, but also a crime against humanity of a global scale which must also have a preventive significance for the future of the humankind.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը	3
Армянский вопрос и геноцид армян	40
The Armenian Question and the Armenian Genocide	72

Արման Կիրակոսյան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅՈՒ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տեխնիկական խմբագիր՝ Խ.Քարաուղլանյան
Թարգմանիչներ՝
Լ.Մելիքսեթյան (ռուսերեն)
Մ.Եղիկյան (անգլերեն)
Շարվաճքի պատասխանատու՝ Լ.Բաղդամյան

«Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամ
ՀՀ, 375106 Երևան, Գարեգին Նժդեհի 23/1
Կայք՝ www.noravank.am
Էլ.-փոստ՝ office@noravank.am
Հեռախոս/ֆաքս՝ + (374 10) 44 04 73

Թուղթը՝ օֆսեթ, ֆորմատը՝ 60X84 1/16:
Տպարանակը՝ 400: Տառատեսակը՝ Sylfaen:
Տպագրվել է «Գասպրինտ» ՍՊԸ տպարանում: